

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

**ЛЕГІТИМНІСТЬ ВИБОРІВ В УМОВАХ ВІЙНИ: ІСТОРИЧНИЙ
АНАЛІЗ ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ**

за спеціальністю – 106 Географія
за освітньо-професійною програмою – Економічна географія
спеціалізація – Географічне країнознавство, політико-географічні та міжнародні
дослідження
на здобуття освітнього ступеня: Бакалавра

Кваліфікаційна робота бакалавра
Здобувача денної форми
навчання
IV курсу
Василенка Олексія Ігоровича

Науковий керівник:
д.геогр.н, проф. Брайчевський Ю.С.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методичні засади дослідження міжнародного досвіду виборів під час війни	7
1.1. Електоральна географія як напрям політичної географії: цілі та методи	7
1.2. Вибори як атрибут демократичної влади та проблеми легітимності під час війни.....	17
1.3. Порівняльний історико-географічний аналіз як інструмент вивчення зарубіжного досвіду організації виборів під час збройних конфліктів	26
РОЗДІЛ 2. Відтермінування виборів у контексті збройних конфліктів: міжнародний досвід.....	31
2.1. Велика Британія: призупинення виборів під час Другої світової війни (1939–1945).....	31
2.2. Ізраїль: відтермінування виборів через воєнні дії (1973, 2023)	35
РОЗДІЛ 3. Історичні приклади проведення виборів під час війни	40
3.1. Вибори в США (1864 р.): Громадянська війна.....	40
3.2. Ірак: перші демократичні вибори 2005 року після повалення режиму Саддама Хусейна	45
3.3. Афганістан: вибори 2004 і 2009 під час війни в Афганістані	50
РОЗДІЛ 4. Досвід Україні проведення виборів під час гібридної війни та можливості їх проведення під повномасштабного вторгнення	55
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65

ВСТУП

У сучасному світі вибори залишаються ключовим механізмом реалізації демократичної влади, що забезпечує участь громадян у формуванні політичного курсу та надає легітимність органам державної влади. Виборчий процес є невід'ємним елементом демократичного устрою, який функціонує на основі політичної конкуренції, свободи волевиявлення та дотримання прав і свобод людини. Проте в умовах збройного конфлікту або повномасштабної війни реалізація цього фундаментального механізму стикається з низкою викликів, зокрема безпекових, правових, організаційних та морально-етичних.

Питання доцільності та можливості проведення виборів під час війни викликає жваву дискусію не лише в академічному середовищі, а й серед широкої громадськості та політичних еліт. З одного боку, вибори є важливою ознакою стабільності, політичної відповідальності та прозорості влади. З іншого боку, порушення територіальної цілісності, масові переміщення населення, обмеження свободи слова, запровадження воєнного стану та інші наслідки збройної агресії ставлять під сумнів можливість забезпечення чесного, прозорого та безпечного виборчого процесу.

Особливої актуальності тема дослідження набуває саме в українському контексті у зв'язку з триваючою повномасштабною агресією Російської Федерації, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. З того часу Україна перебуває в умовах воєнного стану, що було запроваджено відповідно до указів Президента України та продовжується з огляду на загрози суверенітету та територіальній цілісності держави. У цих умовах політична система функціонує в режимі надзвичайного управління, а низка конституційних прав громадян, зокрема виборчих, тимчасово обмежена.

На тлі воєнного стану в українському суспільстві та в політичному дискурсі неодноразово порушувалося питання доцільності, юридичної допустимості та безпекової доцільності проведення виборів – як президентських, так і парламентських. Аргументи на користь виборів базуються, зокрема, на

необхідності забезпечення циклічності політичного процесу, відновлення демократичної легітимності влади та демонстрації стійкості держави навіть в умовах війни. У той же час існує низка вагомих застережень, пов'язаних із неможливістю гарантувати рівні умови для всіх кандидатів, вільне волевиявлення виборців, а також фізичну безпеку учасників виборчого процесу на прифронтових та окупованих територіях.

Зокрема, порушується питання, наскільки демократичними й легітимними можуть бути вибори, якщо значна частина населення (включаючи внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців, громадян на тимчасово окупованих територіях або за кордоном) не матиме фактичної можливості взяти участь у голосуванні. Це підриває ключовий принцип загальності виборів, що є фундаментом будь-якої виборчої системи в демократичному суспільстві.

У цьому контексті надзвичайно важливим є вивчення міжнародного досвіду – як позитивного, так і негативного – у сфері організації виборів під час збройних конфліктів. Історичні приклади США, Великої Британії, Ізраїлю, Іраку, Афганістану свідчать про різні моделі поведінки демократичних держав у кризових умовах. Деякі країни ухвалювали рішення про відтермінування виборів з міркувань національної безпеки, інші, навпаки, наполягали на їхньому проведенні як прояві політичної сили, громадянської зрілості та підтримки демократичної традиції.

Таким чином, досвід інших держав може бути не просто джерелом порівняння, а й інструментом для формування національного підходу до врегулювання виборчих питань в умовах війни. Україна, як держава, що захищає свій демократичний вибір, змушена шукати баланс між потребою у виборах як символі демократичного розвитку та ризиками, які супроводжують їх організацію в умовах триваючих бойових дій.

Об'єктом дослідження є політичний процес у контексті збройного конфлікту як геопросторове, правове і соціальне явище.

Предметом дослідження виступає міжнародний досвід організації та проведення виборів у країнах, які перебували або перебувають у стані війни, та можливість його адаптації до українських умов.

Метою роботи є теоретико-методичне узагальнення особливостей проведення виборів під час збройного конфлікту та аналіз міжнародного досвіду для визначення правових, політичних і організаційних передумов можливого проведення виборів в Україні в умовах воєнного стану.

Завдання дослідження:

1. Розкрити зміст і методологічні підходи електоральної географії як напряму політичної географії.
2. Охарактеризувати вибори як інституцію демократичного суспільства та визначити проблеми легітимності виборчого процесу в умовах війни.
3. Обґрунтувати доцільність використання порівняльного історико-географічного аналізу для дослідження міжнародного досвіду виборів під час збройних конфліктів.
4. Проаналізувати приклади відтермінування виборів під час війни на прикладі Великої Британії та Ізраїлю.
5. Дослідити історичні кейси проведення виборів у США, Іраку та Афганістані в умовах війни.
6. Оцінити український досвід виборчого процесу під час гібридної війни та розглянути потенційні можливості виборів в умовах повномасштабної війни.

У роботі використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції та дедукції, порівняльно-історичний метод, а також метод просторового аналізу, що є ключовим у межах електоральної географії. До спеціальних методів належать: кейс-метод, аналіз нормативно-правових актів, історико-географічне зіставлення.

Інформаційну базу дослідження становлять праці українських і зарубіжних дослідників [1], [4], [26], матеріали міжнародних організацій (FreedomHouse, IDEA, OSCE), документи органів державної влади України (ЦВК, Офіс Президента), а також офіційні джерела ЗМІ та наукові публікації останніх років.

Кваліфікаційна робота бакалавра складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 40 найменувань, та додатків.

Основний зміст роботи викладено на 61 сторінці.

РОЗДІЛ 1

Теоретико-методичні засади дослідження міжнародного досвіду виборів під час війни

1.1. Електоральна географія як напрям політичної географії: цілі та методи

Політична географія як наукова дисципліна вивчає просторову організацію політичних процесів, владних відносин, територіальної структури держав і взаємодію політичних суб'єктів із географічним простором. У межах цієї галузі сформувався окремий напрям – електоральна географія, що має власний предмет, завдання та методи.

Електоральна географія – це сфера досліджень, яка аналізує просторові особливості виборчих процесів, політичну поведінку громадян на виборах і вплив географічного чинника на результати голосування. Вона вивчає, як соціально-територіальні, демографічні, історичні та економічні умови окремих регіонів впливають на політичні уподобання населення. Завдяки цьому напрям дозволяє виявити регіональні відмінності у виборчій активності, підтримці політичних сил, формах мобілізації виборців.

Особливістю електоральної географії є її здатність поєднувати кількісний аналіз виборчих даних із якісним розумінням територіального контексту. У цьому сенсі вона є не лише статистичним, а й культурно-політичним інструментом розуміння того, як «місце» впливає на політичний вибір. Електоральна географія надає відповіді на запитання: чому в одних регіонах переважає підтримка лівих партій, а в інших – правих? Чому мешканці сіл голосують інакше, ніж містяни? Як територіальна ідентичність впливає на участь у виборах?

У країнах із усталеною демократичною традицією, таких як США, Франція, Велика Британія, електоральна географія давно є невід'ємною частиною наукових досліджень. У пострадянських країнах, зокрема в

Україні, цей напрям почав активно розвиватися після здобуття незалежності. Зростання політичної активності населення, територіальна диференціація виборчої поведінки, конфлікти ідеологій і культур стали потужними стимулом для просторового аналізу виборів [1].

Як окрема галузь наукових досліджень, електоральна географія почала формуватись у першій половині ХХ століття. Її виникнення було зумовлено необхідністю пояснити, чому одні й ті самі політичні партії здобувають підтримку в різних регіонах, хоча висувають схожі програми. Першими дослідниками, які заклали основу дисципліни, були французькі вчені, зокрема Андре Зігфрід, який у своїй праці «Tableaupolitiquedelafrancedel'Ouest» (1913) продемонстрував зв'язок між геологічною структурою ґрунтів, соціальною структурою населення та політичними вподобаннями. Він стверджував, що природні умови, структура власності та традиції місцевих громад безпосередньо впливають на вибір громадян.

Цей підхід пізніше отримав розвиток у працях американських географів, які почали активно аналізувати дані про голосування на президентських виборах у США. У 1950–1970-х роках у країнах Заходу сформувались дві головні школи електоральної географії: аналітично-картографічна (яка зосереджувалася на візуалізації результатів виборів у вигляді політичних карт) і соціо-географічна (що прагнула виявити причинно-наслідкові зв'язки між простором і голосуванням). Зростання технічних можливостей, поява комп'ютерного моделювання та ГІС-технологій дозволили перейти від простих описів до глибокого математичного аналізу регіональних відмінностей [4].

Із розвитком електоральних систем у багатьох країнах світу зростає потреба у просторовому прогнозуванні результатів голосування. У політичній практиці країн Західної Європи та США електоральна географія почала використовуватись не лише в академічному середовищі, а й у роботі виборчих штабів, державних установ, аналітичних центрів. Особливо це

стало актуальним під час спроб виявлення джеррімендерінгу – маніпуляцій із межами виборчих округів з метою досягнення вигідного для певної партії результату [27].

В Україні інтерес до електоральної географії посилюється з початку 2000-х років, коли на політичну арену вийшло кілька регіонально орієнтованих партій, а суспільство поступово поляризувалося навколо ідеологічних і геополітичних орієнтирів. Вибори 2004 року стали переломним моментом: вперше було зафіксовано різку регіональну диференціацію результатів голосування, що засвідчило глибокий політичний поділ між сходом і заходом країни. Цей поділ у подальшому лише поглибився, зокрема під час подій Революції Гідності (2013-2014) і російської агресії.

Сучасна українська електоральна географія досліджує не лише традиційні теми, як-от розподіл голосів у регіонах чи участь у виборах, але й новітні виклики: вплив внутрішньо переміщених осіб на демографічний склад виборчих округів, зміну адміністративно-територіального устрою, ризики непередставленості окремих територій через окупацію або бойові дії. У цьому контексті зростає значення просторового аналізу виборчого процесу як інструменту не лише дослідження, а й стратегічного планування [10].

Електоральна географія виконує важливу функцію просторового пояснення політичної поведінки населення та територіальних особливостей виборчих процесів. Її фундаментальною метою є не лише фіксація результатів голосування, а й виявлення глибинних зв'язків між географічним простором, соціальною структурою суспільства та політичними уподобаннями громадян.

Серед основних цілей електоральної географії варто виділити:

- Вивчення регіональних відмінностей виборчої поведінки. Це включає аналіз рівня явки на виборах, підтримки певних політичних сил у

різних областях, містах і сільських районах, що дає змогу виявити соціально-географічні закономірності голосування.

- Виявлення просторових проявів політичного регіоналізму. Регіони можуть формувати власну політичну ідентичність, яка відрізняється від загальнонаціонального курсу. Наприклад, у Східній та Західній Україні впродовж останніх десятиліть спостерігалися суттєві розбіжності у виборчих симпатіях, що свідчить про історично сформовану різницю в політичних культурах.

- Дослідження впливу соціально-економічних факторів на результати голосування. Зокрема, рівень безробіття, доходів, урбанізації, освіти тощо може суттєво впливати на вибір громадян, а географічний аналіз дозволяє простежити ці залежності територіально.

- Вивчення виборчої мобільності та трансформацій електорату. Зокрема, міграційні процеси (у тому числі воєнні переміщення), урбанізація, зростання кількості внутрішньо переміщених осіб в умовах конфліктів – усе це змінює структуру електорату, а відповідно і характер політичного процесу.

- Оцінка ефективності виборчої системи в територіальному контексті. Це передбачає аналіз, наскільки рівномірно розподілене представництво в органах влади з урахуванням щільності населення, адміністративних меж, транспортної доступності тощо.

- Попередження маніпуляцій з простором (джеррімендерінг). Електоральна географія здатна виявити спроби навмисного перекроювання виборчих округів з метою забезпечення перемоги певних партій або кандидатів, що є особливо актуальним у мажоритарних системах [9].

У сучасних умовах до завдань електоральної географії дедалі частіше додається аналіз безпекових викликів і непередбачуваних факторів, які суттєво впливають на можливість реалізації виборчого права. Війна, окупація, запровадження воєнного стану створюють ситуації, коли проведення виборів на частині території стає неможливим або

нелегітимним. Відтак просторовий аналіз дозволяє сформулювати чітке розуміння – де і чому реалізація виборчого права ускладнена, та які механізми компенсації можуть бути застосовані.

Ще одним важливим завданням є формування картографічних моделей, які відображають динаміку електоральної поведінки в часовому вимірі. Наприклад, порівняння карт парламентських виборів 2002, 2007, 2014 та 2019 років в Україні дає змогу виявити еволюцію політичних уподобань у регіональному розрізі.

Таким чином, завдання електоральної географії не зводяться лише до аналізу статистики виборів. Вони спрямовані на осмислення політичної динаміки суспільства у територіальному вимірі, а також на забезпечення інструментів, які можуть бути використані при розробці державної виборчої політики.

Електоральна географія як прикладна наука послуговується широким спектром методів дослідження, що забезпечують глибокий і різнобічний аналіз просторових аспектів виборчого процесу. Її методологія охоплює як класичні загальнонаукові прийоми, так і спеціалізовані методи, характерні для географії, політології, статистики та соціології. Важливим є поєднання якісних і кількісних підходів, що дозволяє адекватно інтерпретувати політичну поведінку в її територіальному контексті.

Серед загальнонаукових методів, які традиційно використовуються в електоральній географії, можна виокремити:

- аналіз і синтез – для виокремлення ключових елементів виборчого процесу й об'єднання їх у цілісну систему знань;
- індукцію та дедукцію – для побудови гіпотез щодо просторових закономірностей політичної поведінки;
- абстрагування та конкретизацію – для моделювання типових ситуацій у виборчих кампаніях;
- класифікацію і типологізацію – для групування територій за схожими електоральними ознаками.

До специфічних методів географічного аналізу, які складають основу дисципліни, належать:

- картографічний метод, що забезпечує візуалізацію політичних уподобань населення, явки виборців, підтримки партій чи кандидатів у територіальному розрізі. Карти дають змогу швидко оцінити ступінь регіональної поляризації, виявити політичні осередки або “білі плями” низької активності.
- ГІС-технології (геоінформаційні системи), які дають змогу інтегрувати дані різного походження (виборчі, соціально-економічні, демографічні, адміністративні) в єдиному цифровому середовищі. Завдяки ГІС можна моделювати вплив розміщення дільниць на явку, виявляти території з ризиками недоступності голосування або некоректного представництва.
- просторово-статистичний аналіз, включаючи кластерний, кореляційний, регресійний аналіз, які дозволяють встановити зв'язки між виборчими показниками та іншими змінними – доходами населення, етнічним складом, густотою заселення, міською або сільською структурою тощо.

Особливо важливим для електоральної географії є порівняльний метод, що дозволяє аналізувати виборчі процеси в різних регіонах однієї країни або в кількох країнах одночасно. Це відкриває можливості для узагальнення, екстраполяції та виявлення глобальних закономірностей виборчої поведінки. Водночас унікальність політичного середовища в кожній країні вимагає поєднання цього методу з глибоким контекстуальним аналізом.

Суттєвою частиною методологічного апарату є аналіз нормативно-правової бази, яка визначає просторову організацію виборів: межі округів, умови утворення дільниць, порядок голосування. Юридичні аспекти територіального адміністрування часто мають вирішальний вплив на формування політичного представництва, особливо в умовах змін

адміністративно-територіального устрою, реформ децентралізації чи обмеження виборчих прав у період надзвичайного або воєнного стану.

Також у сучасній електоральній географії активно застосовується качественний аналіз – наприклад, кейс-метод, що дозволяє детально досліджувати окремі виборчі кампанії, локальні політичні конфлікти або приклади джеррімендерінгу. Цей підхід забезпечує глибоке занурення в контекст і врахування регіональних специфік, які не завжди помітні у великих масивах кількісних даних.

Таким чином, методологія електоральної географії є багаторівневою і міждисциплінарною. Вона поєднує інструменти, що дозволяють аналізувати як макрополітичні процеси (загальнонаціональні тенденції), так і мікрорівень (поведінку окремих територіальних громад), що в умовах війни набуває особливої ваги.

У мирний час електоральна географія виконує функції аналізу, прогнозування та підтримки демократичного виборчого процесу. Однак в умовах війни її значення суттєво зростає, оскільки вона стає ключовим інструментом для оцінки виборчих ризиків, моделювання альтернативних сценаріїв та ухвалення управлінських рішень. Збройні конфлікти, як правило, супроводжуються територіальними втратами, переміщенням населення, обмеженням доступу до діляниць, запровадженням обмежувальних режимів, що кардинально змінює традиційну географію електорату.

В Україні, починаючи з 2014 року, а особливо після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році, виборча система зазнала глибоких просторових деформацій. Частина територій перебуває під тимчасовою окупацією або в зоні активних бойових дій, значна кількість громадян є внутрішньо переміщеними особами, мільйони виїхали за кордон. Це створює унікальну ситуацію, в якій традиційна територіальна організація виборів не може бути відтворена без адаптацій і реформ.

Електоральна географія в цьому контексті виступає як інструмент виявлення територій, де реалізація виборчого права є неможливою або обмеженою. Просторовий аналіз дозволяє:

- зафіксувати зони тимчасової окупації, де українське законодавство не має сили;
- оцінити рівень доступності до виборчих дільниць на прифронтових територіях;
- виявити області з надмірною концентрацією внутрішньо переміщених осіб, де необхідна організація додаткових дільниць або спеціальні механізми реєстрації;
- дослідити регіони з потенційним ризиком фальсифікацій або низької явки через безпекові загрози.

У країнах із досвідом ведення бойових дій або затяжних конфліктів (Ірак, Афганістан, Ліван, Ізраїль), електоральна географія використовувалась для впровадження спеціальних режимів голосування: створення мобільних дільниць, голосування на військових базах, дистанційне електронне голосування для діаспори, вибори в таборах для переселенців. Усі ці моделі ґрунтувалися на попередньому аналізі просторових змін, викликаних конфліктом [30].

Для України електоральна географія може дати відповіді на низку стратегічних питань:

- Чи можливо забезпечити репрезентативність парламенту, якщо вибори не відбудуться в частині округів.
- Як змінити виборче законодавство для забезпечення прав ВПО.
- Які регіони потребують адаптацій щодо реєстрації виборців, формування списків, доступу до інформації.
- Чи існують моделі виборів, які враховують відсутність стабільного контролю над усією територією.

Крім того, електоральна географія дозволяє запобігти нерівності доступу до участі у виборах, яка є однією з головних загроз легітимності

виборчого процесу. Якщо в одних регіонах громадяни можуть вільно голосувати, а в інших – ні, це створює ризик для легальності та справедливості самих виборів, навіть якщо формально вони відповідають закону.

У цьому контексті важливим аспектом є оцінка політичних уподобань внутрішньо переміщених осіб, які часто змінюють не лише місце проживання, а й соціальне оточення, політичну культуру, рівень інформованості. Відтак вони можуть голосувати не так, як раніше, що змінює електоральну карту країни.

Отже, в умовах війни електоральна географія перетворюється на необхідний елемент стратегічного планування, що дозволяє адаптувати демократичні процедури до реалій збройного конфлікту. Вона допомагає зберегти виборчі права громадян, забезпечити чесність і справедливість процесу, а також не допустити спотворення результатів через просторові нерівності.

Проведене дослідження електоральної географії як напряму політичної географії дозволяє дійти низки важливих висновків. Насамперед, ця галузь науки є незамінною у вивченні просторових аспектів політичної поведінки громадян та закономірностей виборчого процесу. Вона поєднує у собі методи географії, статистики, соціології та політології для глибокого аналізу регіональних відмінностей, електоральної мобільності, політичної поляризації й динаміки підтримки політичних сил у територіальному розрізі.

Електоральна географія має потужний аналітичний і прикладний потенціал. Вона дає змогу не лише вивчати вже відбулися вибори, а й прогнозувати електоральну поведінку населення, моделювати вплив адміністративно-територіального устрою, аналізувати зміну політичних пріоритетів за умов соціально-економічних трансформацій. Особливу актуальність вона здобуває в умовах глибоких політичних криз, соціальних катаклізмів та збройних конфліктів.

В умовах війни значення електоральної географії зростає у кілька разів. Вона перетворюється на стратегічний інструмент, який дозволяє ідентифікувати території з обмеженим виборчим доступом, планувати компенсаторні механізми (зокрема, через альтернативні моделі голосування), аналізувати політичну поведінку внутрішньо переміщених осіб і забезпечувати дотримання принципів рівності виборчого права. Саме електоральна географія забезпечує обґрунтованість рішень про можливість або неможливість проведення виборів на окремих територіях, враховуючи при цьому не лише правові та організаційні, а й просторові, демографічні, логістичні чинники.

Досвід демократичних країн світу свідчить, що в умовах війни або надзвичайної ситуації саме географічний аналіз стає основою для модифікації виборчої системи, впровадження інновацій (як-от електронне або екстериторіальне голосування) та зміцнення демократичного процесу в екстремальних умовах. Для України, яка водночас виборює незалежність і захищає демократію, розвиток електоральної географії є не лише науковою потребою, а й практичним інструментом державного управління в умовах війни.

Таким чином, електоральна географія – це не лише напрям політичної географії, а повноцінна система знань і методів, що забезпечує глибоке розуміння політики у просторі. Її розвиток є запорукою справедливості, ефективності й легітимності виборчого процесу навіть за найскладніших обставин.

1.2. Вибори як атрибут демократичної влади та проблеми легітимності під час війни

Вибори є однією з базових інституцій демократичного суспільства, що дозволяє громадянам реалізовувати своє право на участь в управлінні державними справами. Через процедуру голосування народ здійснює делегування повноважень представникам влади, а отже – визначає вектор політичного розвитку країни. Згідно з класичним визначенням, демократія є політичним режимом, у якому влада формується шляхом періодичних, конкурентних і загальних виборів, що проводяться за рівного доступу громадян до волевиявлення [15].

У цьому контексті вибори виконують функцію легітимації політичного режиму. Вони не лише забезпечують правову зміну влади, а й підтверджують її законність у свідомості громадян, слугуючи символом стабільності, відповідальності та довіри між владою і суспільством. Участь у виборах є індикатором політичної культури, рівня громадянської активності й довіри до демократичних інституцій.

Вибори також мають системоутворююче значення для державної влади. Саме вони запускають цикл змін політичної еліти, формування уряду, кадрові оновлення на місцях. Через процедуру виборів держава оновлює легітимність, адаптується до нових умов, реагує на зміну настроїв і потреб суспільства. Тому регулярність, відкритість і чесність виборів є критерієм якості демократії.

Окрім того, вибори – це й інструмент соціального діалогу. Передвиборча кампанія створює платформу для обговорення суспільно важливих питань, мобілізує громадян до активної участі, формує політичну відповідальність і підзвітність обраних осіб. В умовах конфліктів або криз цей діалог стає особливо важливим, оскільки допомагає зберігати політичну єдність та зменшувати ризики радикалізації.

Таким чином, вибори мають глибоке значення не лише як формальна юридична процедура, а й як ключовий механізм політичної соціалізації, демократичного оновлення влади та індикатор стану політичного суспільства.

Легітимність влади – це прийняття її населенням як законної, правомірної та такої, що має моральне право управляти суспільством. У науковій літературі поняття легітимності трактують у політичному, правовому та соціально-психологічному вимірах. За класичним підходом Макса Вебера, легітимність може ґрунтуватися на традиції, харизмі або правовій раціональності – саме останній тип притаманний сучасним демократичним державам, де влада формується через вибори [3].

У демократичному суспільстві вибори виступають основним джерелом легітимності. Якщо вибори проходять регулярно, у відкритій та конкурентній формі, а їхні результати визнаються як громадянами, так і міжнародною спільнотою – це означає, що система зберігає стабільність і довіру. Однак в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема війни, ця формула втрачає однозначність.

Під час збройного конфлікту виникають численні загрози легітимності:

- нерівність умов участі у виборах – коли частина населення (наприклад, мешканці тимчасово окупованих або бойових територій, ВПО, військовослужбовці) не має доступу до голосування або стикається з логістичними та безпековими бар'єрами;
- низька конкуренція або відсутність альтернативи, що може бути зумовлено обмеженнями на агітацію, медіа, пересування;
- вплив військового стану на свободу слова та зібрань, що деформує саму передвиборчу кампанію;
- непрозорість процесу підрахунку голосів у небезпечних або контрольованих ззовні регіонах.

Усі ці чинники можуть суттєво підірвати сприйняття результатів як справедливих, навіть якщо формально вибори відповідають законодавству. Відтак виникає парадокс легітимності в умовах війни: з одного боку, вибори потрібні, аби зберегти демократичну легітимність; з іншого – їх проведення в несприятливих умовах може призвести до її втрати.

Досвід ряду країн демонструє, що поспішне проведення виборів у період воєнного конфлікту часто має зворотний ефект. Наприклад, в Афганістані вибори 2009 року пройшли на тлі терористичних загроз, низької явки та звинувачень у фальсифікаціях, що підірвало довіру до уряду і викликало новий виток нестабільності. Натомість у Великій Британії під час Другої світової війни (1939–1945) парламентські вибори були відтерміновані, а легітимність уряду забезпечувалася через міжпартійну згоду і політичну відповідальність у надзвичайних умовах [25].

Для України сьогодні ключовим питанням є як забезпечити легітимність у період, коли проведення повноцінних виборів є фізично, технічно або морально проблематичним. Альтернативою можуть бути механізми демократичного консенсусу, підкріплені суспільною підтримкою, прозорістю рішень і політичною підзвітністю чинної влади.

Одним із фундаментальних принципів сучасної демократії є проведення регулярних, вільних і чесних виборів, які забезпечують реальну участь громадян в управлінні державними справами. Цей принцип закріплений у низці ключових міжнародно-правових документів. Зокрема, стаття 21 Загальної декларації прав людини (1948) проголошує, що «воля народу повинна бути основою влади уряду», і що ця воля «має виявлятися у періодичних і справжніх виборах, які проводяться при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування».

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП) (1966), ратифікований Україною, в статті 25 зобов'язує державу забезпечити право кожного громадянина «брати участь у веденні державних справ безпосередньо або через вільно обраних представників» та «голосувати й

бути обраним на періодичних виборах, які мають проводитися на основі загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування».

Однак міжнародне право також визнає, що в умовах надзвичайних ситуацій (воєнного стану, стихійного лиха, терористичної загрози) деякі права можуть бути тимчасово обмежені. При цьому держава має дотримуватись певних умов:

- обмеження мають бути необхідними та пропорційними загрозі;
- вони не повинні дискримінувати певні категорії населення;
- має бути забезпечено максимально можливу участь громадян у процесі;
- будь-яке відтермінування виборів повинне супроводжуватись демократичною легітимацією та інституційною прозорістю.

Копенгагенський документ ОБСЄ (1990), один із базових текстів для держав-учасниць, передбачає, що країни зобов'язуються забезпечувати вільні вибори, але допускають, що тимчасова зміна процедури або календаря виборів можлива в умовах форс-мажору. При цьому обов'язковою вимогою є публічна аргументація, широка консультація із суспільством та наявність правових механізмів контролю за рішеннями влади [33].

Досвід міжнародних організацій, таких як БДПЛ ОБСЄ, Міжнародна фундація виборчих систем (IFES), IDEA International, свідчить: в умовах конфлікту головною метою виборчого процесу має бути не лише дотримання формальних стандартів, а й збереження довіри суспільства. Зокрема, в рекомендаціях IFES зазначено, що у разі неможливості проведення виборів через війну або окупацію окремих територій, держава має або:

- визнати необхідність відтермінування виборів із чітко встановленим планом їх проведення після стабілізації ситуації;

- або впровадити спеціальні процедури – як-от голосування у військових частинах, в таборах для ВПО, або електронне дистанційне голосування для виборців за кордоном [24].

Таким чином, міжнародне право не вимагає від держави проведення виборів за будь-яку ціну. Навпаки, воно дозволяє гнучкість, але за умови прозорості, інклюзивності та непорушності базових демократичних стандартів. Для України це означає, що легітимність влади може забезпечуватись не лише через формальне дотримання графіка виборів, а й через публічну відповідальність, правову визначеність і суспільну згоду в умовах війни.

Україна, як держава, що перебуває в умовах повномасштабної війни з 2022 року, опинилася перед унікальним викликом: необхідністю одночасно зберігати демократичний устрій і функціонування інституцій, водночас пристосовуючись до реалій збройного конфлікту. Одним із найбільш болючих питань у цьому контексті є проблема обмеженої можливості реалізації виборчих прав значною частиною громадян.

На момент 2024 року понад 4 мільйони українських громадян перебували за межами країни, ще кілька мільйонів – є внутрішньо переміщеними особами (ВПО) в межах України. Частина території (зокрема окремі райони Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей) де-факто є недоступною для організації виборів через активні бойові дії або окупацію. У багатьох інших регіонах спостерігається нестача ресурсів, проблеми з логістикою, нестабільна безпекова ситуація [14].

У таких умовах постають конкретні внутрішні виклики для організації виборчого процесу:

1. Проблема реєстрації ВПО. Більшість внутрішньо переміщених осіб залишаються зареєстрованими за місцем проживання на окупованій території. Це унеможливорює або суттєво ускладнює їхню участь у виборах без зміни виборчої адреси. Процедура такої зміни на сьогодні є недостатньо прозорою, а подекуди – технічно недоступною.

2. Ризики непредставленості громад. Якщо вибори відбудуться без охоплення тимчасово окупованих територій, значна частина виборців не зможе скористатися своїм правом. Це породжує ризик часткової або спотвореної легітимності новообраних органів влади.

3. Низька якість інформаційної кампанії. Через воєнний стан, обмеження на свободу зібрань, цензуру у воєнний час, багато виборців не матимуть повного доступу до інформації про кандидатів, партії, їхні програми. Це може призвести до неінформованого голосування або пасивності громадян.

4. Виборча участь військовослужбовців. Чимало громадян проходять службу на фронті, що ускладнює організацію голосування для них. Не всі військові частини мають відповідні умови для проведення виборів, зокрема дільниці, інфраструктуру, доступ до спостереження.

5. Дисбаланс у мобілізації електорату. Частина політичних сил не матимуть доступу до агітації на всій території країни. Особливо це стосується малих партій, опозиційних об'єднань, які не мають ресурсів для роботи у складних умовах або серед ВПО.

Ці обставини змінюють саму природу виборчого процесу. Йдеться не лише про логістику чи технічне забезпечення – порушується принцип рівності та загальності виборчого права, гарантований Конституцією України (ст. 38) та міжнародними стандартами. У таких умовах проведення виборів не просто ускладнене – воно стає потенційним джерелом політичної кризи, якщо процес буде сприйнятий як несправедливий, дискримінаційний або надто фрагментований.

З іншого боку, повна відмова від виборів на невизначений термін може викликати зворотний ефект – втрату довіри до влади, зростання напруги в суспільстві та підживлення ворожих наративів про "авторитаризм" чи "узурпацію". Тому перед Україною стоїть завдання збалансування між дотриманням демократичних процедур і врахуванням безпекових реалій.

Коли організація повноцінного виборчого процесу унеможлиблюється через форс-мажорні обставини, зокрема повномасштабну війну, на перший план виходять не юридичні формули, а політична відповідальність. Йдеться про здатність чинної влади діяти відкрито, підзвітно, у постійному діалозі з громадянським суспільством і політичними опонентами. Це особливо важливо в умовах, коли демократичні процедури тимчасово не функціонують у звичному форматі.

У країнах, які стикалися з подібними викликами, легітимність влади часто підтримувалась не виборами як такими, а наявністю суспільного консенсусу щодо їх відтермінування. В Ізраїлі у 1973 році парламентські вибори були перенесені через війну Судного дня. Проте завдяки відкритому діалогу влади з опозицією та чітко визначеному новому календарю виборів, кризових настроїв вдалося уникнути [23].

Для України ключовим є не допустити появи вакууму легітимності. Якщо вибори відтермінуються, влада має забезпечити альтернативні інструменти демократичної підзвітності:

- розширення парламентського контролю за виконавчою владою;
- регулярне інформування суспільства про прийняті рішення та їх обґрунтування;
- інституалізація діалогу з опозицією, експертним середовищем, представниками громад;
- тимчасове законодавче врегулювання механізмів подовження повноважень у разі об'єктивної неможливості виборів.

У фокусі також опиняється питання підтримки з боку громадян. За даними соціологічних опитувань 2023–2024 років, переважна більшість українців погоджується з тим, що вибори не повинні проводитися під час війни, якщо це загрожує безпеці чи виключає частину громадян із процесу. Це свідчить про високий рівень громадянської зрілості та розуміння складності ситуації.

Разом з тим, суспільство очікує чіткої дорожньої карти відновлення виборчого циклу після завершення активної фази бойових дій. Тому вкрай важливо, аби:

- влада заздалегідь готувала механізми виборів для ВПО, військових і громадян за кордоном;
- створювались пілотні моделі альтернативного голосування;
- напрацьовувались реформи виборчої системи, які дозволять адаптувати її до змінених географічних і демографічних умов.

Україна вже має певний позитивний досвід адаптації виборчого процесу під час гібридної війни у 2014–2019 роках, коли частина округів не брала участі в голосуванні. Відтак сьогоднішнє завдання полягає не лише в забезпеченні правової відповідності, а й у відновленні довіри до виборчого процесу в нових умовах.

Загалом, легітимність у час війни базується не стільки на дотриманні строків, скільки на чесності намірів, відкритості дій та довірі з боку громадян. А отже, саме політична відповідальність, а не формальні процедури, стає головним мірилом демократичності в умовах кризи.

Вибори є фундаментальним атрибутом демократичного устрою, що забезпечує не лише зміну влади, а й легітимність політичної системи, суспільну довіру та відповідальність представників перед виборцями. У звичайних умовах вони виступають інструментом оновлення політичної еліти, відображення волі народу та стабілізації державного управління.

Однак у період війни виборчий процес зазнає суттєвих деформацій. Проблеми безпеки, масові переміщення населення, обмежений доступ до інформації, нерівність умов участі у голосуванні – усе це ставить під загрозу не лише організацію виборів, а й їхню легітимність. В таких обставинах збереження формальної демократичної процедури не гарантує її змістовного наповнення. Навпаки – поспішне або непродумане проведення виборів може дискредитувати саму ідею демократії.

Водночас повна відмова від виборів без чіткої комунікації та без альтернативних форм підзвітності може викликати інше крайове явище – ерозію довіри до інституцій влади та втрачену перспективу політичної стабільності після війни.

У підсумку, забезпечення легітимності влади в умовах війни має ґрунтуватися на:

- гнучкому, але правовому регулюванні виборчих процедур;
- суспільному консенсусі та публічному обґрунтуванні рішень;
- готовності до альтернативних форматів голосування;
- відкритості політичної влади до діалогу та звітування.

Для України важливо не лише пройти цей період без шкоди для державності, а й використати його як шанс для оновлення виборчої системи, наближення її до міжнародних стандартів і зміцнення суспільної єдності. Легітимність у кризові часи потребує не досконалих умов, а чесності, прозорості та співвідповідальності влади і громадян.

1.3. Порівняльний історико-географічний аналіз як інструмент вивчення зарубіжного досвіду організації виборів під час збройних конфліктів

Порівняльний історико-географічний аналіз є важливим інструментом у гуманітарних і суспільних науках, особливо коли йдеться про аналіз складних політичних процесів, таких як вибори під час війни. Цей метод поєднує в собі дві аналітичні осі – часову (історичну) та просторову (географічну). Такий підхід дає змогу не лише вивчити окремі випадки організації виборів у кризових умовах, а й виявити закономірності, подібності, відмінності, адаптаційні механізми, які використовували різні держави в умовах збройного конфлікту.

Історико-географічний аналіз дозволяє оцінити:

- як змінювалась практика проведення виборів у різних регіонах і в різні епохи;
- які моделі голосування використовувалися за умов обмеженого суверенітету або воєнного стану;
- як географічні чинники – наприклад, віддаленість, окупація, міграція – впливали на доступ до виборів;
- які наслідки мала виборча практика в конкретному конфлікті для легітимності влади або подальшого мирного процесу.

Метод порівняльного аналізу також дає змогу застосовувати індуктивну логіку – від окремих випадків до загальних висновків. У випадку з Україною це особливо актуально: неможливо створити єдину модель виборів під час війни, але можливо проаналізувати, які рішення виявилися ефективними або хибними в інших країнах і адаптувати їх до українського контексту [28].

Нижче подано порівняльну таблицю 1.1. з прикладами організації або відтермінування виборів під час збройних конфліктів у різних країнах світу.

Таблиця 1.1

Практика проведення або відтермінування виборів у період воєн

Країна	Конфлікт/період	Тип виборів	Реакція влади	Особливості ситуації	Наслідки для легітимності
Велика Британія	Друга світова війна (1939–1945)	Парламентські	Вибори відтерміновано	Загроза бомбардувань, мобілізація населення	Збереження стабільності
Ізраїль	Війна Судного дня (1973)	Парламентські	Перенесення на кілька тижнів	Несподіваний напад, військові дії	Висока явка, підтримка уряду
США	Громадянська війна (1864)	Президентські	Проведено у визначений термін	Частина країни у стані війни, участь військових	Підвищення легітимності
Ірак	Повстання/терор (2005)	Парламентські	Проведено з посиленнями заходами безпеки	Участь міжнародних місій, терористичні загрози	Часткова легітимність
Афганістан	Війна з талібами (2004, 2009)	Президентські	Проведено з порушеннями	Високий рівень насильства, обмежений контроль уряду	Низька довіра до результатів
Україна	Гібридна війна (2014–2019)	Президентські, парламентські	Проведено з виключенням частини округів	Неможливість голосування в Криму і частині Донбасу	Легітимність збережена в межах країни

Джерело: [24; 27; 33].

Попри очевидну аналітичну цінність порівняльного історико-географічного аналізу, варто зважати на його методологічні обмеження, особливо при спробі механічно переносити чужий досвід на український контекст. Перш за все, кожен збройний конфлікт є унікальним за масштабом, природою, тривалістю, ступенем територіального впливу й соціально-політичною структурою суспільства. Наприклад, війна в Іраку 2000-х років відбувалась у контексті іноземної інтервенції та відсутності стабільних інституцій. Вибори там мали символічне значення як акт початку демократизації, а не відображення сталої політичної системи.

Так само, приклад Ізраїлю 1973 року демонструє ефективне управління виборчим процесом в умовах короткочасної, хоча й масштабної, воєнної кампанії. Але слід враховувати, що ізраїльська держава має специфічну модель безпеки, централізовану структуру й високу довіру до інституцій. Для України, яка веде війну на своїй території проти зовнішнього агресора, причому на тлі значної кількості ВПО, окупованих земель і значних демографічних змін, такі приклади не можуть бути використані без критичного переосмислення.

Серед основних обмежень порівняльного методу в цій сфері варто виділити:

- нездатність повністю відтворити контекст – геополітичне оточення, стан інституцій, медіасередовище, вплив зовнішніх гравців;
- варіативність правових систем – у багатьох країнах існують суттєво відмінні моделі врегулювання виборчого процесу в надзвичайних умовах;
- асиметричність інформації – офіційні джерела не завжди повноцінно відображають реальні умови голосування або втрати довіри;
- ризик поверхневих аналогій, які можуть призвести до помилкових управлінських рішень.

Проте, з іншого боку, історико-географічне порівняння залишається незамінним у ролі інструменту критичної рефлексії. Завдяки йому можна:

- сформулювати перелік сценаріїв, які вже мали місце в історії (наприклад: повне відтермінування, часткове голосування, гібридна модель участі);
- виявити потенційні ризики і пастки при впровадженні виборів у складних умовах;
- оцінити віддалені наслідки виборчих рішень – як у позитивному, так і негативному сенсі.

Для України найбільш корисними виглядають моделі, які поєднують гнучке правове регулювання, високу прозорість рішень та залучення

міжнародних партнерів до спостереження і супроводу виборчого процесу. Водночас необхідним є розроблення власного інноваційного підходу, що враховує специфіку гібридної війни, переміщення мільйонів осіб, децентралізацію влади, цифрову трансформацію суспільства.

Порівняльний історико-географічний аналіз є потужним аналітичним інструментом для вивчення особливостей організації виборів у кризових, зокрема воєнних, умовах. Завдяки одночасному врахуванню часових і просторових чинників, цей метод дозволяє ідентифікувати як унікальні, так і повторювані патерни поведінки держав у момент загроз демократичним інститутам. Дослідження досвіду Великої Британії, США, Ізраїлю, Іраку, Афганістану свідчить про різні підходи – від повного відтермінування виборів до адаптованого голосування з обмеженнями або в умовах надзвичайної мобілізації.

Методологічна сила цього підходу полягає в його здатності не просто відтворювати факти, а створювати сценарії, висновки та попередження для майбутніх рішень. У випадку України такий аналіз дає змогу усвідомити: існує не одна «правильна» модель дій, а кілька потенційних шляхів, які можуть мати різні наслідки для суспільної злагоди, довіри до влади та стійкості інституцій.

Разом з тим, перенесення досвіду інших країн вимагає обережності. Кожен конфлікт – це унікальний випадок з власним геополітичним контекстом, соціальною структурою та рівнем інституційної зрілості. Відтак, Україна повинна не копіювати моделі, а адаптувати принципи, які показали ефективність, до власної ситуації – із залученням внутрішніх і зовнішніх експертів, широким громадським обговоренням і врахуванням факторів безпеки, мобільності, ідентичності та прав людини.

Таким чином, порівняльний історико-географічний аналіз не є панацеєю, але він дозволяє сформулювати критично важливу базу знань для обґрунтованого вибору у надзвичайних умовах. У поєднанні з національним контекстом, політичною відповідальністю та юридичною гнучкістю, цей

метод може допомогти Україні зберегти і зміцнити демократичні механізми навіть в умовах війни.

РОЗДІЛ 2. ВІДТЕРМІНУВАННЯ ВИБОРІВ У КОНТЕКСТІ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

2.1. Велика Британія: призупинення виборів під час Другої світової війни (1939–1945)

Друга світова війна стала найбільш руйнівним конфліктом в історії людства, що охопила понад 60 держав. Велика Британія вступила у війну 3 вересня 1939 року, оголосивши війну Німеччині після вторгнення останньої до Польщі. На той момент у країні функціонував парламент, обраний ще у 1935 році, і відповідно до законодавства (зокрема, Parliament Act 1911) термін його повноважень мав завершитися у 1940 році. Водночас війна створила радикально нові політичні, безпекові та соціальні умови, за яких проведення чергових виборів ставало не лише недоцільним, а й потенційно небезпечним.

Першою й найочевиднішою причиною стала безпекова ситуація. В період 1940–1941 років Британія пережила масовані бомбардування німецькою авіацією – так званій Бліц. Лондон та інші міста зазнали величезних руйнувань, загинули десятки тисяч цивільних. В таких умовах було неможливо організувати вибори навіть з технічного погляду.

Другою причиною стала мобілізація населення: велика кількість громадян, включаючи потенційних кандидатів, чиновників, службовців, перебували в армії або в евакуації. Проведення кампанії, агітації, організація дільниць і доступ до голосування стали практично неможливими.

Третьою важливою обставиною був суспільний запит на єдність. Після поразки Франції в 1940 році та загрози німецького вторгнення британське суспільство консолідувалося навколо потреби національного виживання. Вибори в такій атмосфері могли бути розцінені як спроба розколу або політичної гри в момент екзистенційної загрози.

У правовому полі вирішенням стала серія щорічних законів – Acts for the Prolongation of Parliament. Вони ухвалювалися впродовж 1939–1944 років і щоразу продовжували мандат Палати громад на 12 місяців. Законодавча база дозволяла такі кроки, тож жодного порушення конституційного порядку не відбулося. Це забезпечувало баланс між верховенством права та гнучкістю політичного управління в екстремальних обставинах.

У 1940 році відбулася зміна уряду – замість Невіла Чемберлена прем'єр-міністром став Вінстон Черчилль. Він сформував коаліційний уряд, до якого увійшли як консерватори, так і лейбористи. Це дозволило забезпечити внутрішньополітичну стабільність і неупереджене управління в умовах війни. Також було припинено проведення довиборів (окрім особливої потреби), а партії домовились про так зване "неагресивне суперництво" – відмова від передвиборчої конкуренції в округах, де місце звільнялося. Це мінімізувало політичну боротьбу та посилило ефект єдності.

Незважаючи на ризики зменшення політичного представництва, суспільство загалом підтримало кроки уряду. Більшість населення сприймала відтермінування виборів як необхідність. Засоби масової інформації, хоча й зберігали формальний плюралізм, загалом не виступали проти продовження повноважень парламенту. Патріотизм, дисципліна, орієнтація на перемогу формували наратив спільної відповідальності.

Після перемоги над нацизмом у травні 1945 року Черчилль оголосив про повернення до нормального конституційного порядку. 5 липня 1945 року у Великій Британії пройшли загальні вибори – перші за 10 років. Уперше у британській історії було організоване голосування для військових і громадян, які перебували за кордоном, – понад 2 мільйони осіб скористались цим правом[24].

Попри очікування переобрання Черчилля, перемогу на виборах здобула Лейбористська партія на чолі з Клементом Еттли. Це стало

сигналом: британське суспільство прагнуло змін – зокрема, у соціальній політиці, реформуванні системи охорони здоров'я, зайнятості, освіти.

Досвід Великої Британії під час Другої світової війни є одним із найбільш яскравих прикладів того, як демократична держава може тимчасово призупинити виборчий процес без втрати легітимності. Його основними уроками є:

- прозорість і правова обґрунтованість рішень про відтермінування;
- консенсус усіх основних політичних сил;
- публічне пояснення рішень суспільству;
- чіткий план повернення до виборів після завершення конфлікту;
- поєднання безпеки та збереження демократичної спадкоємності.

Досвід Великої Британії під час Другої світової війни є унікальним історичним прикладом успішного, правового та політично виваженого відтермінування виборів без втрати демократичної легітимності. На відміну від багатьох інших випадків у світовій практиці, де затримка виборів викликала кризи довіри, масові протести чи звинувачення в узурпації влади, у Британії вдалося зберегти стабільність політичної системи та забезпечити її оновлення після завершення конфлікту.

Ключовими чинниками успіху цього прецеденту стали [36]:

1. Юридична бездоганність рішень. Продовження повноважень парламенту здійснювалося не шляхом указів або надзвичайних повноважень уряду, а через прийняття відповідних законів парламентом (Acts for the Prolongation of Parliament), тобто в межах конституційної процедури. Це зняло будь-які сумніви у правомірності подовження каденції.

2. Широкий політичний консенсус. Ухвалення рішення про відтермінування відбулося за підтримки всіх основних партій, які в подальшому сформували коаліційний уряд національної єдності. Відмова від політичного суперництва в умовах війни не означала знищення опозиції – навпаки, вона зберігала політичну рівновагу.

3. Суспільна згода й патріотичний наратив. Британське суспільство сприйняло подовження парламентських повноважень не як загрозу демократії, а як акт відповідальності та єдності перед обличчям загрози. У цьому контексті відсутність виборів не розцінювалася як дефіцит демократії, бо зберігалися інші демократичні інститути: свобода слова, діяльність ЗМІ, парламентський контроль.

4. Тимчасовий і чітко обмежений характер рішень. Кожне продовження здійснювалося лише на один рік. Після завершення війни вибори були організовані без зволікань, у конституційно визначений спосіб. Ця прозора логіка «тимчасового відступу заради стійкого відновлення» сприяла підтриманню довіри до влади.

5. Фактична політична спадкоємність. Незважаючи на зміну прем'єр-міністра, основи парламентської системи, розподіл повноважень, роль монархії та підконтрольність уряду залишались без змін. У цьому полягала структурна стабільність британської моделі.

З урахуванням вищезазначеного можна вважати досвід Великої Британії еталонним прикладом демократичного управління в умовах війни. Це приклад того, як відтермінування виборів, якщо воно відбувається на прозорих, правових і легітимних засадах, не тільки не підриває демократію, а навпаки – зберігає її сутність у найкритичніші моменти національної історії.

Для сучасної України, яка перебуває у стані повномасштабної війни, цей приклад має високу практичну значущість. Хоча геополітичні й інституційні умови різні, ключові принципи – консенсус, правовий порядок, суспільна підтримка та чітка перспектива відновлення виборчого циклу – можуть стати основою для прийняття стратегічних рішень у питаннях виборів під час або після війни.

2.2. ІЗРАЇЛЬ: ВІДТЕРМІНУВАННЯ ВИБОРІВ ЧЕРЕЗ ВОЄННІ ДІЇ (1973, 2023)

Ізраїль є парламентською демократією з пропорційною виборчою системою, яка за своєю природою передбачає широку політичну репрезентацію та коаліційне управління. З моменту проголошення незалежності у 1948 році держава перебуває в умовах перманентної загрози безпеці, зокрема через численні воєнні конфлікти з сусідніми країнами, терористичну активність та внутрішні етнополітичні суперечності. Проте, навіть в умовах тривалих військових операцій, Ізраїль прагне зберігати основні демократичні процедури, включаючи проведення виборів.

Водночас в історії держави були приклади, коли виборчий процес був змінений або відтермінований через бойові дії, зокрема у 1973 році під час Війни Судного дня та у 2023 році – внаслідок загострення конфлікту з сектором Газа. Обидва випадки стали показовими з точки зору того, як держава може зберегти політичну стабільність і правову легітимність, тимчасово модифікуючи процедуру виборів.

Слід підкреслити, що в ізраїльській політичній культурі питання безпеки є надзвичайно чутливим, і суспільство готове до певного компромісу між безперервністю демократичного процесу та захистом національних інтересів. Цей фактор дозволив владі в обох випадках діяти рішуче, але в межах правового поля, що забезпечувало високий рівень суспільної підтримки прийнятих рішень [23].

Парламентські вибори до Кнесету восьмого скликання в Ізраїлі були заплановані на 30 жовтня 1973 року. Проте 6 жовтня, напередодні свята Йом-Кіпур, Ізраїль зазнав несподіваного військового нападу з боку Єгипту та Сирії – почалась Йом-Кіпурська війна. Це був один із найсерйозніших конфліктів в історії держави, який тривав понад три тижні, охоплював весь південний і північний фронт, і супроводжувався значними людськими та матеріальними втратами.

В таких умовах ізраїльське керівництво постало перед вибором: дотриматись заздалегідь затвердженого графіка виборів або перенести їх через реальну загрозу для життя, неможливість проведення повноцінної агітації, забезпечення логістики, участі резервістів та військовослужбовців. Ухвалення рішення відбулося швидко й узгоджено: вибори були офіційно перенесені на 31 грудня 1973 року, тобто на два місяці. Це стало єдиним випадком в історії Ізраїлю, коли загальні вибори до Кнесету були відтерміновані.

Юридично така зміна була оформлена через рішення уряду за підтримки чинної коаліції, без внесення змін до основного закону, але з дотриманням процедурних вимог. Водночас було важливо, що перенесення мало чітко визначену дату, що гарантувало суспільству повернення до звичайного демократичного циклу після завершення бойових дій [23].

Після завершення війни політична ситуація залишалась напруженою: уряд ГолдиМеїр зазнав критики за прорахунки в обороні, що відобразилось на результатах виборів. Хоч правляча партія Мараї (що входила до блоку «Маарах») зберегла владу, вона втратила частину підтримки, а довіра до керівництва була підірвана. Водночас сам факт успішного проведення виборів після кризи зміцнив довіру до інституцій та показав гнучкість ізраїльської демократії.

У 2023 році Ізраїль знову опинився в ситуації, коли збройне протистояння ускладнило реалізацію виборчого процесу. Цього разу мова йшла не про загальнонаціональні парламентські вибори, а про місцеві вибори, які були заплановані на жовтень. У жовтні 2023 року ХАМАС здійснив масштабну атаку на південні регіони Ізраїлю, що призвело до найбільшого з часів Інтифади загострення конфлікту, з численними жертвами серед мирного населення та серйозною ескалацією збройного протистояння.

В таких умовах уряд ухвалив рішення відтермінувати місцеві вибори, що мали відбутися у понад 200 муніципалітетах, у тому числі в Єрусалимі та Тель-Авіві. Основними причинами були:

- неможливість гарантувати безпеку виборців і персоналу на дільницях;
- мобілізація понад 300 000 резервістів, які становили значну частину виборців;
- порушення зв'язку, транспорту і базових сервісів у прикордонних регіонах.

За офіційним рішенням Центральної виборчої комісії Ізраїлю, вибори було перенесено на січень 2024 року – з чітко визначеним календарем і додатковим фінансуванням для посиленої безпеки дільниць. Це рішення отримало підтримку більшості політичних сил і було сприйняте громадськістю як вимушений, але справедливий захід [23], [27].

Водночас деякі правозахисні організації звернули увагу на те, що перенесення виборів не повинне стати прецедентом для постійного зсуву демократичного календаря. У публічному дискурсі лунали заклики до впровадження альтернативних форм голосування – онлайн-механізмів, дострокового голосування та підвищення мобільності виборчих процедур у кризових умовах.

Таким чином, випадок 2023 року став черговим прикладом гнучкості ізраїльської демократії, яка здатна адаптуватися до викликів без руйнування правових норм або втрати довіри до інституцій.

Ізраїльський досвід відтермінування виборів у 1973 та 2023 роках є показовим прикладом того, як держава може забезпечити функціонування демократичних інститутів навіть у надзвичайних умовах, зберігаючи довіру громадян та правову легітимність політичного процесу. Успіх цього досвіду значною мірою зумовлений специфікою ізраїльської політичної культури, системи безпеки та гнучкого правового механізму.

У випадку Війни Судного дня 1973 року перенесення загальнонаціональних виборів стало безпрецедентним, але юридично вмотивованим кроком. Головним чинником успіху було:

- обмеженість у часі – перенесення відбулося на чітко визначений строк;
- відкритість ухвалення рішень – участь уряду, Кнесету та громадське обговорення;
- збереження політичної конкуренції – вибори після війни пройшли у відкритому, змагальному форматі.

У випадку 2023 року, коли місцеві вибори були відтерміновані на тлі терористичних атак та війни в секторі Газа, знову спрацювали ті самі принципи: правова визначеність, швидкість реагування, підтримка основних політичних гравців та інституційна гнучкість. І хоча йшлося не про загальнодержавний рівень, ризики дестабілізації або недовіри до виборчої системи були цілком реальними – особливо з урахуванням політичної поляризації останніх років. Проте ізраїльські органи влади, зокрема Центральна виборча комісія, продемонстрували оперативну координацію дій між державними структурами та місцевим самоврядуванням.

З обох прикладів можна виокремити ключові елементи ізраїльської моделі адаптації виборчого процесу:

- Вбудована гнучкість у законодавство – можливість швидкого корегування календаря виборів без втрати легітимності;
- Орієнтація на національний консенсус у кризові моменти – уникнення політичної ескалації через компроміси між урядом і опозицією;
- Комунікаційна прозорість – суспільство інформується про причини перенесення та механізми повернення до нормального циклу;
- Технологічна модернізація – дедалі активніше обговорення впровадження альтернативних механізмів голосування для випадків війни чи надзвичайних подій.

Для України ізраїльський досвід є цінним з кількох причин:

1. Він показує, що тимчасове перенесення виборів не обов'язково підриває демократію – за умови дотримання процедур, правової аргументації та суспільної підтримки.
2. Дає приклад поєднання воєнної мобілізації з цивільним управлінням, де армія не підмінює політичну владу, а політика не руйнує обороноздатність.

Свідчить про можливість проведення виборів навіть в умовах гібридної війни, якщо адаптувати інституції до реалій безпеки та мобільності громадян[4], [25].

Звісно, пряме перенесення ізраїльських рішень на український ґрунт потребує обережності – у нас інша модель виборчого процесу, інша історична пам'ять, вищий рівень централізації та інші юридичні рамки. Проте принципи, які лягли в основу ізраїльської моделі – гнучкість, правова прозорість, суспільна згода – мають універсальний характер і можуть бути адаптовані до українського контексту.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНІ ПРИКЛАДИ ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

3.1. Вибори в США (1864 р.): Громадянська війна

Громадянська війна в США (1861–1865) була не лише збройним протистоянням Півночі (Союзу) та Півдня (Конфедерації), а й глибокою кризою американської демократії. На момент війни країна вже мала сталу республіканську форму правління з регулярними виборами, двопартійною системою та усталеною конституційною моделлю. Проте сам факт внутрішнього збройного конфлікту поставив під сумнів здатність федерації не лише фізично зберегти єдність, а й утримати основи демократії.

У 1864 році, за умов, коли країна все ще перебувала у вирі війни, постало питання про доцільність та можливість проведення чергових президентських виборів. На той час:

- понад 11 південних штатів формально вийшли зі складу США;
- значна частина країни перебувала під військовим контролем;
- мільйони громадян були мобілізовані;
- на окремих територіях не діяли звичайні закони та судочинство.

У цих умовах багатьом політикам і громадським діячам здавалося доцільним відкласти вибори, аби не загострювати ситуацію. Проте чинний президент Авраам Лінкольн і його адміністрація вирішили піти іншим шляхом – провести вибори попри війну, щоб засвідчити, що американська демократія життєздатна навіть у найбільш критичних умовах [34].

Цей крок був не просто формальним дотриманням графіка – він став потужним політичним і символічним жестом, який вплинув на подальший розвиток не лише США, а й усієї демократичної традиції в західному світі.

Проведення виборів у 1864 році вимагало від уряду США надзвичайної організаційної злагоженості, правової винахідливості та гнучкості. Питання безпеки, технічної реалізації виборчого процесу та

забезпечення доступу до голосування військовослужбовців стали центральними для адміністрації Лінкольна.

Попри широкомасштабні військові дії на Півдні, більшість територій Півночі (включно зі столицею – Вашингтоном) залишались функціонально стабільними. Проте значна частина громадян, які мали право голосу, – особливо чоловіки – були мобілізовані. Вперше в історії США уряд вирішив забезпечити можливість голосування солдатам і офіцерам прямо в армії.

Це стало можливим завдяки тому, що кілька північних штатів – Пенсильванія, Огайо, Нью-Йорк та інші – ще до початку кампанії прийняли спеціальні закони, які дозволяли дистанційне голосування військовослужбовців. Військові голосували або через представників (офіційно призначених), або шляхом надсилання бюлетенів поштою. Це рішення мало як організаційне, так і символічне значення: воїни голосували за майбутнє країни, за яку воювали.

Армія також відігравала роль гаранта безпеки на територіях з нестабільною ситуацією. На кордоні з конфедеративними штатами виборчі дільниці охоронялися військовими підрозділами. У випадках, коли діяли проконфедеративні угруповання, федеральні війська забезпечували захист виборчих комісій та бюлетенів.

Проте адміністрація Лінкольна свідомо утримувалась від надмірного втручання армії у політичні процеси, аби уникнути звинувачень у тиску на виборців. Навіть попри серйозну напругу та спроби саботажу в окремих регіонах, головним гаслом кампанії стала «чесність процесу понад усе».

Конкурентом Лінкольна став Джордж Маклеллан – колишній генерал, який виступав із платформою «негайного миру» з Конфедерацією, навіть якщо це означало б визнання її незалежності. Таким чином, громадяни голосували не лише за особистості, а й за два концепти майбутнього:

- мир через компроміс (Маклеллан),
- або перемога через продовження боротьби (Лінкольн).

Вибори супроводжувались інтенсивною кампанією – газетною полемікою, публічними виступами, поширенням брошур, листівок. Оскільки телекомунікації були ще на початковому рівні, головними засобами масової агітації залишались друковані ЗМІ.

У підсумку, навіть попри воєнні умови, вибори були організовані на високому рівні для свого часу – у 25 штатах відкрились тисячі дільниць, а явка склала близько 73% від зареєстрованих виборців – надзвичайно високий показник у таких умовах [34].

Президентські вибори 1864 року завершилися переконливою перемогою чинного президента Авраама Лінкольна. Він здобув 55% голосів виборців і 212 із 233 голосів у Колегії вибірників. Його суперник Джордж Маклеллан, попри свій авторитет серед частини армії та цивільного населення, отримав підтримку переважно в тих штатах, де були найсильніші пацифістські настрої – Нью-Джерсі, Делавері та Кентуккі.

Ці вибори мали виняткове політичне та символічне значення:

1. Збереження демократії в умовах війни. Це були перші в історії США вибори, що відбулися під час великомасштабної громадянської війни, і одні з небагатьох у світовій історії, коли вибори не скасовувались, а проводились попри ризики. Результати засвідчили: американська демократія є життєздатною і навіть у період екзистенційної загрози не відмовляється від виборчого мандата народу.
2. Мандат на перемогу. Перемога Лінкольна дала уряду політичний мандат не на компроміс, а на продовження війни до повної капітуляції Конфедерації. Це стало поворотним моментом: суспільство підтвердило свою готовність до жертв заради збереження єдності країни.
3. Вибори як моральна перемога. Лінкольтн неодноразово заявляв, що навіть якщо вибори призведуть до його поразки, він готовий піти з посади, але не зупиняти голосування. У своїй промові він наголосив: «Якщо народ не може змінити владу в умовах війни – це означає

кінець демократії» [34], [25]. Така позиція мала величезний резонанс і заклала традицію невід'ємності виборчого процесу в американському політичному мисленні.

4. Участь армії як фактор політичної зрілості. Солдати Союзу, попри втрати й виснаження, масово підтримали Лінкольна. За оцінками істориків, близько 75% військовослужбовців проголосували за чинного президента, свідчачи про глибоке усвідомлення ними політичної важливості вибору, що стояв перед країною.
5. Міжнародний вплив. Багато країн Європи уважно стежили за тим, чи відбудуться вибори в США. Перемога демократії посилила позиції США на міжнародній арені як держави, здатної дотримуватись конституційних норм навіть в умовах екзистенційної загрози.

Таким чином, вибори 1864 року в США стали історичним прецедентом проведення демократичного волевиявлення під час війни, з усіма пов'язаними ризиками й складнощами, але також – з глибокими наслідками для розвитку республіканської державності не лише в Америці, а й у світі загалом [27].

Президентські вибори 1864 року в США залишаються одним із найважливіших прикладів проведення виборів під час масштабної війни. Їхній успішний результат не лише засвідчив стійкість американської конституційної системи, а й встановив політичний стандарт, згідно з яким демократія не повинна зупинятись навіть в умовах найгострішої внутрішньої кризи.

Основні уроки цього прецеденту можна узагальнити так:

1. Вибори як фундамент демократії, а не її розкіш. США засвідчили, що вибори – це не факультативний інструмент політики, який може бути скасовано в часи небезпеки, а навпаки – ключовий механізм легітимації влади у період нестабільності. Цей підхід актуальний і в наш час, коли вибори під час війни викликають сумніви, але водночас – є способом уникнення політичної узурпації.

2. Готовність брати ризики заради принципів.Адміністрація Лінкольна, попри тиск та спокусу відкласти вибори «до кращих часів», обрала шлях демократії як принципу, а не зручності. Це рішення стало символом політичної мужності й історичної відповідальності.
3. Залучення армії до виборчого процесу.Організація голосування для військових – одна з найбільш складних, але вирішальних частин кампанії. Вона вимагала новаторських рішень і дала поштовх до розробки механізмів дистанційного голосування – концепту, який надалі розвиватиметься у ХХ та ХХІ століттях [25].
4. Моральне лідерство як основа легітимності.Постать Лінкольна в цьому процесі відіграла центральну роль. Він став уособленням не лише державної влади, а й етичної позиції: влада належить народові, і лише народ має право визначити, хто має її здійснювати. Цей меседж був винесений далеко за межі США, ставши глобальним аргументом на користь неперервності виборів навіть у кризові моменти.
5. Міжнародне значення і приклад для інших.Прецедент 1864 року згодом використовувався як морально-політичний орієнтир у багатьох інших країнах, включаючи Великобританію, Ізраїль, Ірак. Його значення полягає не лише в історичному факті, а в ствердженні моделі демократії, здатної вистояти під обстрілами – у прямому і переносному сенсі.

Для сучасної України цей досвід особливо важливий. Хоча обставини значно складніші – включаючи зовнішню агресію, окупацію частини територій, масову міграцію –уроки США часів Лінкольна показують, що питання виборів – це насамперед питання довіри до нації і до себе. Якщо суспільство готове до вибору навіть у кризі – це ознака його зрілості та сили.

3.2. Ірак: перші демократичні вибори 2005 року після повалення режиму Саддама Хусейна

Після вторгнення коаліційних сил до Іраку у 2003 році та повалення режиму Саддама Хусейна країна опинилася у стані глибокої політичної вакууму. Колапс авторитарної влади не супроводжувався негайним формуванням стабільної демократичної системи. Навпаки, Ірак поринув у хаос перехідного періоду, що супроводжувався:

- міжетнічною напруженістю (особливо між сунітами, шиїтами та курдами),
- активізацією збройного опору проти американської присутності,
- масштабним тероризмом,
- паралічем інфраструктури, системи управління, безпеки та правосуддя.

У цьому контексті проведення виборів стало стратегічним завданням, покликаним не лише формально створити нові легітимні органи влади, а й відновити довіру громадян до держави, дати старт політичній реконструкції та закласти основи нової конституційної системи.

Підготовка до виборів 2005 року велася під керівництвом Тимчасової коаліційної адміністрації (Coalition Provisional Authority) та перехідного уряду Іраку. Офіційною метою стало обрання Національних зборів, які мали:

- сформувати новий уряд,
- затвердити тимчасову конституцію,
- розробити механізм подальших реформ.

Це означало, що вибори в Іраку 2005 року мали установчий характер – подібно до виборів у постколоніальних або посттоталітарних державах. Проте, на відміну від інших транзитних країн, Ірак перебував у стані війни низької інтенсивності з повстанськими угрупованнями, де-факто – в умовах щоденного терору, вбивств і саботажу [24].

Проведення виборів у січні 2005 року в Іраку відбувалося в умовах, що, за більшістю ознак, виключали можливість стандартного демократичного процесу. Незважаючи на високі ризики, влада – за активної підтримки міжнародної спільноти – реалізувала виборчу кампанію, яка стала одним із наймасштабніших політичних експериментів у ХХІ столітті.

Найсерйознішою загрозою стала відверта терористична кампанія з боку радикальних ісламістських угруповань, які вважали вибори "колабораціоністським проєктом Заходу". За даними ЗМІ, лише в день виборів 30 січня 2005 року в країні відбулося понад 100 збройних інцидентів, у результаті яких загинуло щонайменше 44 особи. Незважаючи на це, влада та міжнародні партнери зуміли:

- розгорнути майже 150 000 іракських та коаліційних військових для охорони виборчих ділянок;
- обмежити переміщення транспорту у день голосування для мінімізації ризику терактів;
- провести передвиборчу інформаційну кампанію щодо безпечної участі в голосуванні [28].

Проведення виборів у багатонаціональному Іраку вимагало врахування етнорелігійного складу населення. Хоча вибори були офіційно оголошені відкритими для всіх, сунітське населення переважно бойкотувало участь у голосуванні – через недовіру до перехідної влади, ворожість до США та слабку присутність у нових структурах. У результаті представництво сунітів у Національній асамблеї виявилось вкрай низьким, що посилює розкол у політичній системі.

Водночас курдські та шіїтські регіони продемонстрували високу активність: у Курдистані явка сягала понад 80%, у південних шіїтських провінціях – понад 60%. Це дозволило обрати повноважні органи влади, але з викривленою етнополітичною структурою, що породило довгострокові ризики політичної маргіналізації окремих груп.

Організація виборів здійснювалась за тісної підтримки Організації Об'єднаних Націй, IFES та USAID, які забезпечили:

- розробку виборчих правил;
- навчання членів виборчих комісій;
- друк бюлетенів;
- створення інформаційної кампанії з просування виборчої участі.

Ці вибори стали одним із найбільших міжнародно супроводжуваних процесів з часу виборів у Південній Африці у 1994 році. Хоча місія спостерігачів була обмежена з міркувань безпеки, легітимність процесу загалом визнали більшість країн і міжнародних організацій [26].

Вибори 30 січня 2005 року завершилися формуванням Національної асамблеї Іраку, що складалась із 275 депутатів, обраних за пропорційною системою. Перемогу здобув Об'єднаний Іракський альянс – коаліція здебільшого шіїтських партій, яка отримала приблизно 48% голосів і сформувала основу майбутнього уряду. Курдський альянс посів друге місце з приблизно 26%, тоді як інші сили (зокрема ті, що представляли сунітське населення) залишилися малочисельними або не брали участі взагалі.

Політичні наслідки:

1. Формування перехідної влади. Після виборів був сформований новий уряд і обраний тимчасовий президент. Ці інституції отримали мандат на розробку Конституції, яка була затверджена на референдумі в жовтні того ж року. Таким чином, вибори 2005 року стали ключовою ланкою в переході до нової політико-правової системи, що формально відповідала стандартам демократії.
2. Конституційне оновлення. Національна асамблея заклала основу для нової Конституції Іраку, яка визнавала багатонаціональність країни, парламентську форму правління, верховенство права, а також автономію Іракського Курдистану. Водночас документ залишив низку відкритих питань – зокрема про розподіл повноважень між центром і регіонами, що згодом спричинило політичні суперечки.

3. Легітимність і виклики участі. Попри офіційне визнання результатів, низька участь сунітів виявилась фактором дестабілізації. Їхнє політичне виключення посилювало насильницький спротив у центральних і західних провінціях. Відтак, хоча з формального погляду вибори пройшли легітимно, їх соціально-політична легітимність виявилась неоднозначною – демократичні процедури не призвели автоматично до інклюзивного урядування [4], [28].
4. Міжнародне сприйняття. Більшість західних країн – передусім США та Великобританія – представили вибори як успіх демократизації в регіоні. Водночас у багатьох аналітичних звітах (зокрема IDEA, Electoral Integrity Project) наголошувалось на системних дисбалансах і нерівних умовах участі. Особливо часто згадувався парадокс: «вільні вибори» були проведені під іноземною окупацією і на фоні воєнного конфлікту [26].

Вибори 2005 року в Іраку стали прикладом демократичного експерименту, який відбувався в умовах війни, окупації, терору та глибокої кризи довіри. Вони засвідчили, що наявність виборів не гарантує негайної стабільності чи національної єдності, однак можуть слугувати стартовим майданчиком для інституційного перезапуску держави.

Ключові висновки, які випливають з цього кейсу:

1. Вибори можуть відбутись навіть за найскладніших умов, якщо для цього мобілізовані всі ресурси – безпекові, організаційні, міжнародні. Проте висока явка та технічна реалізація – ще не синоніми політичної інклюзивності. Демократія не зводиться лише до процедури голосування, вона потребує довіри, рівного представництва й політичного діалогу.
2. Безпековий компонент є критичним, коли йдеться про проведення виборів у зоні конфлікту. В Іраку забезпечення виборчого процесу вимагало залучення військових контингентів, збройних охорон,

блокпостів, що, з одного боку, дало змогу уникнути масових терактів на дільницях, але, з іншого – створювало атмосферу тиску і страху.

3. Міжнародна підтримка – не гарантія ефективної демократії. Вибори в Іраку 2005 року демонструють, що навіть масштабна технічна і фінансова допомога (з боку ООН, США, ЄС) не компенсує внутрішньої фрагментованості суспільства, відсутності історичного досвіду консенсусної політики та сформованих демократичних звичок.
4. Роль електорального процесу як “пускового механізму”. Успіх виборів не обов’язково повинен полягати в їх досконалості. Іноді достатньо того, що вони дають змогу розпочати політичний процес, створити перші інституції, ініціювати діалог між політичними елітами. Так сталося в Іраку, де попри всі суперечності саме вибори дали старт новому періоду – з конституцією, парламентом і відносною політичною легітимністю.
5. Проблема легітимності в умовах часткової участі. Вибори 2005 року виявили одну з найсерйозніших загроз для виборчої демократії в умовах війни – асиметричну участь етнічних або регіональних груп, що згодом може трансформуватися у політичний конфлікт. Цей досвід важливий для України, яка також стикається з міграцією, окупацією та ризиком виключення частини громадян із виборчого процесу [4], [26].

У підсумку, вибори в Іраку 2005 року є не стільки доказом успіху, скільки ілюстрацією складного компромісу між безпекою, легітимністю та демократичним символізмом. Вони залишаються цінним кейсом для аналізу: як можна – і як не можна – проводити вибори в умовах конфлікту.

3.3. Афганістан: вибори 2004 і 2009 під час війни в Афганістані

Вибори 2004 і 2009 років в Афганістані проходили в умовах збройного конфлікту, що розгорнувся після повалення режиму Талібану у 2001 році в результаті воєнної інтервенції коаліційних сил на чолі зі США. Після тривалого періоду політичної ізоляції, громадянської війни та ісламського фундаменталізму країна почала процес формальної демократизації. Вибори мали засвідчити перехід Афганістану до нової епохи – легітимної, постталібської державності, з міжнародно визнаними інститутами влади.

Проте на практиці Афганістан залишався нестабільною, де-факто "воєнною" державою. Основними характеристиками ситуації у 2004–2009 роках були:

- активна фаза партизанської війни Талібану проти центральної влади;
- численні напади на міжнародні й національні сили безпеки;
- контроль уряду лише над частиною території країни;
- низький рівень інфраструктури, зокрема виборчої (особливо в сільських районах);
- різкий розрив між урядовими центрами (Кабул) та віддаленими регіонами;
- високий рівень неписьменності, що ускладнював формування електоральної культури [28].

Незважаючи на ці фактори, вибори були визнані пріоритетом міжнародного співтовариства, яке вбачало в них ключ до політичної стабілізації. Зокрема, ООН, НАТО, USAID, Європейський Союз та інші структури виділили значні ресурси на підготовку і супровід виборчого процесу. З боку афганської влади вибори розглядались як шанс на зміцнення легітимності президента і парламенту, з одночасною демонстрацією національного суверенітету.

Перші президентські вибори в історії Афганістану відбулися 9 жовтня 2004 року. Вони стали головним етапом політичного переходу, закладеного Боннською угодою 2001 року, що передбачала формування демократичного уряду після повалення Талібану. Основним фаворитом перегонів був тимчасовий глава держави ХамідКарзай, якого підтримували США та інші західні держави.

Виборчий процес проходив на тлі зростання напруги. У багатьох регіонах спостерігалася значна активність бойовиків, які погрожували виборцям та нападали на дільниці. У дні, що передували голосуванню, фіксувалися вибухи, збройні зіткнення, а також кампанії залякування, особливо в південних і східних провінціях. Усе це створювало атмосферу страху й непевності, особливо серед жінок та сільського населення.

Попри це, явка виборців виявилась несподівано високою – понад 8 мільйонів осіб прийшли на виборчі дільниці. Особливою увагою супроводжувалася участь жінок: вперше за десятиліття вони отримали можливість голосувати, й понад 40% виборців були жінки, що стало потужним символом суспільної трансформації.

Організаційно вибори супроводжувались численними труднощами – недоліками в списках виборців, браком технічних засобів, затримками транспортування бюлетенів. У деяких випадках зафіксовано спроби фальсифікації, повторного голосування, підкупу. Проте за оцінками спостерігачів ООН, ОБСЄ та IFES, вибори 2004 року, хоч і не ідеальні, відбулися в рамках допустимих демократичних стандартів для постконфліктного суспільства [26].

У результаті з великим відривом перемогу здобув ХамідКарзай, який набрав близько 55% голосів. Його перемога була визнана як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Це дало змогу формально легітимізувати виконавчу владу, створити адміністративні структури в Кабулі та окремих провінціях.

Попри досягнення, вибори не зняли ключових викликів – брак контролю над провінціями, корупція, нестача судової системи й вплив польових командирів залишались домінуючими загрозами для функціонування держави.

Президентські вибори 2009 року в Афганістані мали стати наступним кроком у консолідації демократичного ладу, однак на практиці перетворилися на глибоку політичну кризу, яка підірвала довіру громадян до виборчих інституцій та центральної влади. На той момент країна перебувала у ще гіршій безпековій ситуації, ніж у 2004 році: Талібан відновив активність у південних та східних провінціях, у столиці зростає кількість терактів, а контроль уряду над територією був нестабільним.

Головними претендентами на пост президента знову були Хамід Карзай і його головний опонент – колишній міністр закордонних справ Абдулла Абдулла. Кампанія проходила у тіні масштабної недовіри, оскільки уряд Карзая вже тоді асоціювався з системною корупцією, неефективністю та підозрою у співпраці з польовими командирами.

Вибори відзначились масштабними фальсифікаціями. Спостерігачі з ЄС, ООН і незалежних афганських організацій повідомляли про:

- сотні дільниць-фантомів, де голосування проводилося лише на папері;
- так зване «stuffing» – масове вкидання бюлетенів;
- тиск на виборців з боку місцевих лідерів;
- використання державного ресурсу на користь чинного президента [27].

За офіційними результатами, Карзай отримав понад 49% голосів, Абдулла – близько 30%. Проте незалежна Виборча скаржна комісія (ЕСС), підтримувана ООН, після аналізу десятків тисяч скарг визнала недійсними близько мільйона голосів. Через це Карзай утратив абсолютну більшість, і було призначено другий тур. Проте Абдулла відмовився від участі, заявивши, що не вірить у чесність процесу, після чого Карзай був автоматично оголошений переможцем.

У результаті легітимність виборів опинилась під сумнівом не лише в опозиції, але й серед союзників Афганістану. Державний департамент США, представники ЄС і низка міжнародних інститутів висловили занепокоєння, підкреслюючи, що фальсифікації стали системними, а не поодинокими.

Криза 2009 року засвідчила, що у країнах, де не закріплені правові та етичні засади виборчого процесу, повторення процедур не веде до зміцнення демократії, а навпаки – сприяє її імітації, формуванню авторитарного правління під виглядом виборної влади.

Досвід Афганістану у 2004 і 2009 роках демонструє не лише технічну можливість проведення виборів у країні, що перебуває у стані війни, але й глибокі обмеження та ризики, які супроводжують такий процес. На відміну від символічного успіху американських чи британських прикладів, афганські вибори не змогли стати міцним інструментом демократизації або легітимації держави.

Перші вибори 2004 року викликали значні надії на демократичну трансформацію, однак вже тоді були очевидні асиметрії у доступі до виборів, обмеження через безпеку, нерівність умов участі різних регіонів. Проте ці вибори були сприйняті як важливий початковий крок у формуванні нової політичної системи.

Вибори 2009 року стали точкою розчарування. Фальсифікації, відмова від другого туру, домінування виконавчої влади над виборчими інституціями – все це призвело до втрати суспільної довіри. У регіонах, де вже діяли або посилювались талібські структури, вибори розглядалися як інструмент іноземного контролю, а не як вияв волі громадян. Демократія в очах значної частини населення перетворилася на формальність – з бюлетенями, але без реального вибору.

Важливим уроком афганського кейсу є розуміння того, що вибори у постконфліктному середовищі – це не фінал, а лише один з етапів довгого

шляху. Без належної правової культури, ефективної адміністрації, незалежних ЗМІ та гарантій безпеки вибори можуть:

- легітимізувати корумповану владу;
- посилити конфлікти між групами населення;
- стати інструментом авторитаризму під демократичним прикриттям.

Для України, яка також стикається з викликами війни, окупації та безпеки, афганський досвід є попередженням: поспішне проведення виборів без умов для справжньої політичної конкуренції може завдати шкоди як легітимності влади, так і єдності суспільства [26], [28].

Таким чином, кейс Афганістану нагадує: вибори – лише інструмент. Їхня цінність визначається не лише наявністю дати та бюлетенів, а здатністю відобразити реальну волю народу і запустити механізми відповідального врядування.

РОЗДІЛ 4. ДОСВІД УКРАЇНИ ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ПІД ЧАС ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ПРОВЕДЕННЯ ПІД ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

Після анексії Криму Російською Федерацією у 2014 році та початку збройного конфлікту на Донбасі Україна опинилась у стані гібридної війни – поєднання збройного протистояння, інформаційних атак, кіберагресії, диверсій і політичного втручання з боку Росії. Незважаючи на це, держава зберегла здатність проводити вибори на більшості території, що стало важливим чинником легітимності нової влади й утвердженням європейського вектора розвитку.

На цьому тлі особливе значення набуває здатність виборчих інституцій адаптуватись до умов часткової окупації, міграції, нестабільності безпеки. Вибори 2014, 2015, 2019 років (президентські, парламентські та місцеві) показали, що навіть в умовах гібридної війни можливе дотримання базових демократичних процедур – хоча з певними обмеженнями.

Проблематика цих виборів охоплювала:

- неможливість голосування на тимчасово окупованих територіях;
- забезпечення участі внутрішньо переміщених осіб (ВПО);
- інформаційну безпеку та боротьбу з дезінформацією;
- політичні ризики через наявність проросійських партій і реваншистських дискурсів [4], [13].

Цей період важливий не лише як передісторія, а й як приклад поступової інституційної адаптації, коли держава створювала нові регуляторні підходи до голосування ВПО, змінювала систему ідентифікації виборців, тестувала елементи цифрових технологій у виборчому процесі.

Російське повномасштабне вторгнення, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, радикально змінило політичний і правовий порядок денний України. В умовах воєнного стану, що був оголошений указом Президента

України та затверджений Верховною Радою, конституційна можливість проведення виборів була фактично зупинена.

Згідно зі статтею 64 Конституції України, в умовах воєнного чи надзвичайного стану не допускається обмеження основних прав і свобод, однак стаття 83 та Закон «Про правовий режим воєнного стану» прямо передбачають, що:

- повноваження парламенту продовжуються до моменту завершення дії воєнного стану;
- заборонено проводити вибори президента, народних депутатів та органів місцевого самоврядування;
- вибори можуть бути призначені лише після завершення дії воєнного стану [14], [21].

Таким чином, навіть за наявності політичної волі провести вибори в умовах війни, конституційна рамка цього не дозволяє, якщо не внести відповідні зміни до Основного закону. Проте ініціативи з перегляду Конституції у воєнний час можуть бути розцінені як спроба зловживання владою, тому питання залишається юридично і політично чутливим.

У цьому контексті важливо враховувати й суспільні настрої. За результатами опитувань, проведених Центром Разумкова, КМІС та іншими аналітичними структурами у 2023–2024 роках, більшість громадян виступають проти проведення виборів до завершення активної фази війни, аргументуючи це такими факторами:

- несправедливість процесу для військовослужбовців;
- небезпека масових скупчень у прифронтових регіонах;
- брак ресурсів і логістичних можливостей;
- ризик розколу єдності суспільства у воєнний період [27].

Таким чином, Україна після 24 лютого 2022 року опинилася у ситуації, де демократична практика виборів тимчасово призупинена, але легітимність влади залишається високою завдяки ефективності дій

державних органів, довірі до Збройних Сил України та підтримці більшості демократичними державами.

Питання організації виборів під час повномасштабної війни в Україні впирається не лише в конституційні обмеження, а й у реальні практичні бар'єри, які унеможливають реалізацію повноцінного демократичного процесу. Ці перешкоди мають багатокомпонентний характер – юридичний, логістичний, технологічний, а також пов'язаний із правами людини.

1. Безпека виборців і учасників процесу. Бойові дії тривають у низці областей – Донеччині, Луганщині, Запоріжжі, Харківщині, Херсонщині. Виборчі дільниці можуть стати цілями ракетних обстрілів або терактів. У багатьох населених пунктах немає укриттів або засобів для захисту цивільного населення. Забезпечити безпечне голосування у таких умовах – практично неможливо.

2. Військова мобілізація та служба. Мільйони громадян України перебувають у лавах ЗСУ, ДПСУ, НГУ, ТРО. Реалізація їхнього виборчого права вимагає особливих механізмів (виїзні дільниці, голосування поштою чи електронне голосування), яких Україна наразі не має у повному обсязі, а впровадження – складне, особливо під час бойових дій.

3. Питання внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Станом на 2024 рік, кількість зареєстрованих ВПО перевищує 5 мільйонів осіб. Багато з них втратили документи, не мають постійного місця проживання або зареєстровані в громадах, де вибори неможливі. Проблема забезпечення їх участі у виборах є однією з найскладніших, оскільки вона вимагає зміни процедур, нових механізмів реєстрації та ідентифікації виборців [10], [13].

4. Правовий режим воєнного стану. Доки діє воєнний стан, вибори будь-якого рівня – парламентські, президентські чи місцеві – заборонені. Для їхнього відновлення необхідне офіційне припинення воєнного стану по всій території держави, що наразі неможливо через окупацію частини регіонів та постійну загрозу нових наступів.

5. Технічна і фінансова неспроможність. Організація виборів вимагає значних ресурсів: друк бюлетенів, створення виборчих дільниць, навчання членів комісій, забезпечення кібербезпеки, логістика бюлетенів – усе це коштує мільярди гривень. В умовах війни держава змушена спрямовувати ресурси насамперед на оборону, гуманітарні потреби та інфраструктуру.

6. Кібератаки та інформаційна війна. Росія активно використовує кіберзасоби для втручання у державне управління. У випадку виборів існує загроза втручання в підрахунок голосів, атак на інформаційні ресурси ЦВК, поширення дезінформації. Це може підірвати довіру до результатів виборів, навіть якщо вони відбудуться з дотриманням формальних процедур [25].

Усі ці чинники створюють ситуацію, коли навіть технічна спроба провести вибори може бути джерелом політичного та соціального ризику. Замість легітимації нової влади можна отримати делегітимацію держави як такої – через визнання результатів недійсними, виборчі маніпуляції або дискримінацію частини громадян.

Питання про можливість та доцільність проведення загальнонаціональних виборів під час війни стало предметом гострої суспільної і фахової дискусії в Україні та за її межами. З одного боку, в умовах тривалого воєнного стану постає потреба в оновленні легітимності влади. З іншого – зберігається розуміння глибоких ризиків, які такі вибори можуть спричинити для національної єдності, безпеки та стабільності.

Аргументи «за»:

1. Політична легітимність. Тривале відтермінування виборів може поступово роз'їдати легітимність чинної влади, особливо в умовах, коли минають строки її повноважень. У демократичних суспільствах регулярна зміна або підтвердження мандата влади є основоположною нормою.
2. Демонстрація демократичної зрілості. Проведення виборів у надзвичайних умовах – це сигнал союзникам та ворогам, що держава не відмовляється від демократичного курсу навіть у критичних

умовах. Приклади США 1864 року або Ізраїлю 1973 року часто використовуються як аналогії на користь цього аргументу [25].

3. Мобілізація політичної конкуренції. Вибори можуть стати імпульсом для зміцнення демократичних партій, оновлення політичної системи, появи нових лідерів і програм, здатних відповісти на виклики повоєнного відновлення.

Аргументи «проти»:

1. Порушення принципу рівного виборчого права. Значна частина громадян перебуває на фронті, за кордоном, в окупації або в зонах бойових дій. Це означає, що вибори не можуть бути однаково доступними для всіх, отже, їх результати можуть бути спотвореними.
2. Ризик політичної дестабілізації. Проведення виборів під час війни може призвести до розколу суспільства, появи нових конфліктів між політичними силами, які відволікатимуть ресурси і увагу від оборони.
3. Технічна і фінансова недоцільність. У розпал війни кошти, інфраструктура і людський ресурс мають бути спрямовані на оборону, а не на кампанії. Крім того, логістика виборів у зоні бойових дій або поблизу лінії фронту практично неможлива.

Партнери України у США, ЄС, ОБСЄ та міжнародні правозахисні організації не вимагають негайного проведення виборів, визнаючи реальні обмеження. Разом із тим, зберігається очікування повернення до виборчого процесу після стабілізації, особливо в контексті післявоєнного відновлення. Резолюції Європарламенту та заяви FreedomHouse наголошують: відкладені вибори можуть бути виправданими, але не безмежно, і мають бути чітко окреслені механізми відновлення електорального циклу після війни [27].

Таким чином, дискусія залишається відкритою. Її ключовий акцент – не лише у тому, чи варто проводити вибори під час війни, а в тому, які гарантії і умови повинні передувати їх оголошенню, щоб зберегти довіру до виборчого процесу, не порушити єдності суспільства й забезпечити результат, що визнається всіма сторонами.

Враховуючи юридичні, безпекові й суспільні обмеження, в українському експертному середовищі формується кілька альтернативних сценаріїв відновлення виборчого процесу – як у період активної фази війни, так і після її завершення. Жоден із варіантів не є універсальним, але кожен передбачає конкретні передумови, ризики та потенціал.

Таблиця 4.1.

Сценарії проведення виборів в Україні у воєнний і поствоєнний періоди

Сценарій	Опис	Умови реалізації	Ризики / Недоліки
1. Після завершення воєнного стану	Вибори після офіційного скасування воєнного стану	Стабілізація безпеки, деокупація, відновлення реєстрів	Відтермінування процесу, політична стагнація
2. Поетапні / часткові вибори	Вибори лише в безпечних регіонах	Законодавче забезпечення, публічне роз'яснення, розмежування мандатів	Ризик нерівного представництва, делегітимізація
3. Альтернативне голосування (дистанційне)	Онлайн, поштове чи спеціальні для ВПО, військових, емігрантів	Законодавче регулювання, кіберзахист, технічна база, довіра	Кібератаки, зловживання, складність реалізації
4. Після перемоги – як національне перезавантаження	Вибори після війни в межах нового політичного договору	Широкий суспільний консенсус, залучення окупованих територій, можливі конституційні зміни	Високі очікування, зatoryжність, ризик фрагментації політичного простору

Джерело: складено автором.

Найбільш безпечним та легітимним є сценарій №1 – проведення виборів після завершення воєнного стану на всій території держави. Він відповідає чинному законодавству, зберігає довіру до державних інститутів і не створює додаткової напруги у суспільстві.

Втім, сценарій №2 може бути корисним у якості перехідного – для відновлення місцевого самоврядування або апробації нових процедур. Він дозволяє «поступово повертати демократію», але за умови дуже чіткої комунікації з громадськістю, щоб уникнути враження дискримінації частини громадян.

Сценарій №3, хоч і привабливий як технологічне рішення, потребує довготривалого технічного і правового підготовчого етапу. У нинішніх умовах його повноцінне запровадження виглядає малоімовірним без зовнішньої допомоги та внутрішнього консенсусу.

Сценарій №4 – стратегічний, довготривалий, але потенційно найважливіший. Він відкриває можливості для реформ, перегляду конституційного ладу та оновлення суспільного договору. Водночас він є найбільш політично чутливим і залежить від результатів війни, рівня суспільної довіри та міжнародної підтримки.

Отже, Жоден із запропонованих сценаріїв не є універсальним або безризиковим. Україна має враховувати власні історичні, безпекові й правові реалії, орієнтуючись на поєднання принципу рівного виборчого права, конституційної легітимності та стратегічної єдності нації.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило виявити ключові тенденції, ризики та умови, які визначають можливість організації демократичних виборів під час війни. Аналіз міжнародного досвіду – від Великої Британії та США до Іраку, Ізраїлю й Афганістану – у поєднанні з вивченням українського контексту дає змогу зробити низку важливих висновків як у теоретичному, так і в прикладному вимірі.

Однією з головних тез роботи є розуміння виборів не лише як формальної процедури, а як індикатора функціонування демократичної держави. У періоди війни або воєнних конфліктів вибори набувають особливого значення – вони можуть або підтвердити легітимність влади, або, навпаки, поставити її під сумнів, якщо порушено принципи рівного доступу, прозорості чи безпеки. Сам факт проведення виборів у кризовий час не є гарантією демократичності – набагато важливіше те, *як* вони відбуваються, *хто* має доступ до участі, і *яку мету* при цьому переслідує держава.

Міжнародні приклади, розглянуті у роботі, демонструють два основних підходи до питання виборів під час війни: відтермінування (як у Великій Британії, Ізраїлі) та проведення попри ризики (як у США, Іраку, Афганістані).

Успішними можна вважати ті випадки, де рішення про перенесення або проведення виборів:

- було юридично вмотивованим;
- супроводжувалось широким політичним консенсусом;
- не порушувало фундаментальних прав громадян;
- передбачало чітку перспективу відновлення нормального електорального циклу.

Досвід Великої Британії (1939–1945) є прикладом юридично обґрунтованого перенесення виборів у надзвичайних умовах, що не

призвело до кризи легітимності. У той же час вибори в США 1864 року засвідчили, що іноді саме вибори – навіть у розпал війни – можуть стати механізмом збереження демократії.

Водночас приклади Іраку (2005) й Афганістану (2009) показують, що демократичні процедури можуть бути імітаційними, якщо не забезпечені базовими умовами – безпеки, інклюзивності, функціонуючого правосуддя та свободи слова. У таких випадках вибори здатні легітимізувати авторитарні тенденції, а не зміцнити демократію.

Україна має унікальний і складний досвід. У період гібридної війни (2014–2021) їй вдалося провести успішні президентські, парламентські та місцеві вибори, попри втрату контролю над частиною територій. Було запроваджено механізми для участі ВПО, створено правові підстави для адаптації виборчого процесу.

Однак після 24 лютого 2022 року ситуація змінилася кардинально. Воєнний стан, повномасштабні бойові дії, мільйони переміщених осіб, відсутність безпечного виборчого середовища – все це робить проведення виборів юридично неможливим і фактично нереалістичним. При цьому суспільна підтримка влади зберігається на високому рівні, що дозволяє утримувати легітимність навіть за відсутності чергових виборів.

Аналіз українського контексту дозволяє ідентифікувати ключові ризики:

- порушення принципу загальності та рівності виборчого права через обмежений доступ частини громадян;
- неможливість гарантувати безпеку виборців і організаторів у зонах бойових дій;
- загроза внутрішнього політичного розколу в умовах, коли єдність і стабільність мають критичне значення;
- підвищена вразливість до дезінформації та кіберзагроз з боку ворога;
- втрата довіри до виборчих інституцій у разі виявлення фальсифікацій або нерівних умов участі.

На основі порівняльного аналізу можна визначити кілька можливих моделей для України:

- вибори після скасування воєнного стану – найбільш безпечний та легітимний шлях;
- пілотні або часткові вибори – можливі для місцевих рад у звільнених регіонах;
- запровадження дистанційного голосування – лише після створення відповідної інфраструктури та правових гарантій;
- вибори як частина національного “перезавантаження” після перемоги – з новою рамкою інклюзивності, інтеграції деокупованих територій, участі ветеранів, переселенців і закордонного електорату.

Таким чином, вибори в умовах війни – це не лише юридичне або технічне питання. Це вибір між стабільністю й ризиком, між процедурою і сутністю демократії. Україна має право обрати момент і формат повернення до виборчого процесу, спираючись не лише на міжнародні приклади, а й на власні реалії. Головне – забезпечити, щоб цей процес не став інструментом дестабілізації, а навпаки – підтвердив зрілість суспільства і силу демократичної моделі навіть у найважчі часи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз Т.А. Виборчий процес в Україні: стан і перспективи. Київ: Логос, 2019. 272 с.
2. Бевз Ю.В. Щодо форм участі політичних партій на парламентських виборах. Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції. м. Миколаїв. 21 грудня 2023 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 45-49.
3. Бевз Ю.В. Правова основа організації та функціонування політичних партій в Україні. Університетські наукові записки. Науковий часопис Хмельницького національного університету управління та права імені Леоніда Юзькова. 2019. Том 18. №3 (71). С. 43-53.
4. Бортник В. Вибори під час війни: міжнародна практика та українські реалії // Політичний менеджмент. 2023. №1. С. 22–29.
5. Бурлака Г.О. Виборча система України: реалії та перспективи. Київ: Наукова думка, 2020. 220 с.
6. Василенко В. А. Право на вибори в умовах надзвичайного стану // Юридична Україна. 2022. № 10. С. 34–38.
7. Головатий С. Права людини в умовах збройного конфлікту. Київ: Юстініан, 2021. 296 с.
8. Горбатенко В.П. Політологія: підручник. Київ: Либідь, 2020. 512 с.
9. Гусєв К. Вибори в умовах надзвичайного стану: виклики правовій системі // Віче. 2022. С. 10-14.
10. Дем'яненко В. Досвід проведення виборів під час війни в Україні // Суспільствознавчі студії. 2023. С. 45-50.
11. Драган О.О. Теорія держави і права: навч. посіб. Львів: Світ, 2020. 254 с.

12. Єфремова С. Реформи виборчого законодавства України: аналіз останніх змін // Вісник НАН України. 2021. С. 66–72.
13. Зайцев Ю. В. Організація виборів під час воєнного стану // Юридичний вісник. 2023. С. 19–25.
14. Зеленський В. Заява Президента України про неможливість виборів у 2024 році // Офіційне інтернет-представництво Президента України. 2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://president.gov.ua>
15. Конституція України. Київ: Юридична література, 2022. 92 с.
16. Костюченко О. Регіональні виклики в проведенні виборів під час війни // Політична аналітика. 2022. № 6. С. 53-59.
17. Круглашов А. Публічна влада в умовах війни: політико-правові аспекти // Український часопис конституційного права. 2023. № 1. С. 13-20.
18. Литвин В. М. Історія виборів в Україні. Київ: Генеза, 2019. 328 с.
19. Матвієнко А. Виборчі технології в умовах конфлікту: виклики для України // Аналітичні записки. 2023. № 4. С. 29–35.
20. Петренко Р. Вибори та військовий стан: правові колізії // Юридичний часопис. 2022. № 7. С. 11–17.
21. Центральна виборча комісія України. Офіційні роз'яснення щодо виборів в умовах воєнного стану. Київ, 2023. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cvk.gov.ua>
21. ACE Electoral Knowledge Network. Out-of-Country Voting in Post-Conflict Elections [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://aceproject.org>
22. Anderson C. Elections during Wartime: Global Patterns and Political Implications. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 312 p.
23. BBC News. Israel delays selection amid Gaza conflict [Електронний ресурс]. 2023. Режим доступу: <https://bbc.com>

24. Ben-Ghiat R. Strongmen and Elections: Dictatorship in the Modern Age. New York: Norton, 2020. 288 p.
25. Brennan Center for Justice. Elections in Emergencies: How Democracies Cope [Электронный ресурс]. 2020. Режим доступа: <https://brennancenter.org> (дата обращения: 10.05.2025).
26. Electoral Integrity Project. Postponing Elections in Crisis Conditions [Электронный ресурс]. Harvard University, 2022. Режим доступа: <https://electoralintegrityproject.com> (дата обращения: 10.05.2025).
27. Freedom House. Democracy in Retreat 2024 [Электронный ресурс]. Washington: Freedom House, 2024. Режим доступа: <https://freedomhouse.org> (дата обращения: 10.05.2025).
28. IDEA International. Elections and COVID-19: Lessons for Conflict States [Электронный ресурс]. 2021. Режим доступа: <https://idea.int> (дата обращения: 10.05.2025).
29. Kavanagh J. Security and Elections in Conflict Zones. RAND Corporation, 2020. 198 p.
30. Le Monde. Zelensky: Un président sans mandat? [Электронный ресурс]. 2024. Режим доступа: <https://lemonde.fr> (дата обращения: 10.05.2025).
31. National Democratic Institute. Elections in Fragile States [Электронный ресурс]. 2021. Режим доступа: <https://ndi.org> (дата обращения: 10.05.2025).
32. Norris P. Why Electoral Integrity Matters. – New York: Cambridge University Press, 2014. 256 p.
33. OSCE ODIHR. Guidelines for Holding Elections during Emergencies [Электронный ресурс]. Warsaw, 2022. Режим доступа: <https://osce.org> (дата обращения: 10.05.2025).
34. Pew Research Center. Wartime Voting Trends in the United States [Электронный ресурс]. 2023. Режим доступа: <https://pewresearch.org> (дата обращения: 10.05.2025).

35. ScienceDirect. HoldingElectionsinConflict: A ComparativeStudy [Электронный ресурс]. 2022. Режим доступа: <https://sciencedirect.com> (дата звернения: 10.05.2025).
36. Sisk T. Post-ConflictElectionsandPeacebuilding. Boulder: LynneRienner, 2017. 280 p.
37. TheGuardian. ShouldUkraineVoteDuringWar? [Электронный ресурс]. 2024. Режим доступа: <https://theguardian.com> (дата звернения: 10.05.2025).
38. UNDP. SupportingElectionsinFragileStates [Электронный ресурс]. NewYork: UnitedNations, 2021. Режим доступа: <https://undp.org> (дата звернения: 10.05.2025).
39. WilsonCenter. Ukraine’sWartimeElections: ChallengesandProspects [Электронный ресурс]. 2024. Режим доступа: <https://wilsoncenter.org> (дата звернения: 10.05.2025).
40. WorldBank. GovernanceinConflictEnvironments. Washington: WorldBank, 2019. 240 p.